

“This publication was funded by a grant the United States Department of States. The opinions, findings and conclusions stated herein are those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the United States Department of State. The project is being implemented in cooperation wit the Sarajevo Open Centre.”

Projekat implementira Fondacija CURE uz podršku United States Department of State i Sarajevskog otvorenog centra.

Naslov: LGBTI teme u osnovnim školama?

Analiza postojećeg sadržaja i prijedlozi za uvrštavanja tema o različitim rodnim i spolnim identitetima i seksualnoj orijentaciji u udžbenicima za osnovne škole Kantona Sarajevo

Autorice: Jasmina Čaušević, Fatima Bilčević

Priredile: Fondacija CURE

Lektura: Alma Džanković

Prelom i dizajn: Tanja Ćurić

Izdavačice: Fondacija CURE

Za izdavačice: Jadranka Miličević

Fatima Bilčević i Jasmina Čaušević

LGBTI teme u osnovnim školama?

**Analiza postojećeg sadržaja i prijedlozi
za uvrštavanja tema o različitim rodnim i
spolnim identitetima i seksualnoj orijentaciji u
udžbenicima za osnovne škole Kantona Sarajevo**

Sarajevo, 2017.

Sadržaj

Uvod.....	6
Metodologija.....	14
Analiza udžbenika i preporuke s prijedlozima izmjena i dopuna sadržaja.....	20
Zaključak.....	43
Literatura.....	45
O autoricama.....	47

UVOD

Analiza koja je pred Vama predstavlja nastavak rada vezanog za analizu školskih udžbenika na kojem Fondacija CURE radi već duže vrijeme. Naš rad se konkretno nadovezuje na analizu LGBTI sadržaja u udžbenicima za gimnazije i srednje medicinske škole, pod nazivom „O čemu šutimo kada šutimo o pravima LGBTI osoba u udžbenicima“, autorice Lamije Begagić, koja je izdata 2016. godine u saradnji Fondacije CURE, Državnog tajništva Sjedinjenih Američkih Država i Sarajevskog otvorenog centra. U ovoj analizi u fokusu je bilo 40 udžbenika koji su se koristili u osnovnim školama u Kantonu Sarajevo u školskoj 2016./2017. godini za predmete: BHS jezik i književnost (Čitanke), Moja okolina, Društvo, Biologija, Vjeronauk i Zdravi životni stilovi. Osim analize postojećeg stanja, doprinos analize ogleda se, konkretno, u prijedlozima za izmjene i dopune određenih sadržaja u korist raznovrsnijeg pristupa temama vezanim za različite rodne i spolne identitete i seksualne orijentacije. Tokom rada na prijedlozima za izmjene postojećih sadržaja, koje smo označile kao problematične, trudile smo se da ni u jednom trenutku ne izađemo iz planom i programom predviđenih tema u okviru nastavnih jedinica za osnovne škole u Federaciji Bosne i Hercegovine.¹

O obrazovnim politikama

Škole i obrazovne politike u Bosni i Hercegovini, kao i svuda u svijetu, predstavljaju jedan od *ideoloških aparata države* (Altiser). Nesreća Bosne i Hercegovine je u tome što je državni cilj, već više od 25 godina, vezan uz etno-nacionalističke ideologije pa obrazovne politike, kao rezultat ovakvih ciljeva, podstiču segregaciju i zanemarivanje činjenica. U ovakvom kontekstu, intelektualna radoznalost je minimalna, a analiza udžbenika čini se kao posao u kojem se unaprijed zna rezultat. U izvještaju Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj o obrazovanju u Bosni i Hercegovini se navodi da je „u BiH osnovna funkcija nastavnog plana i programa (naročito u historiji i maternjem jeziku) politička. NPP se uglavnom koristi kao podrška za nacionalističke pozicije i za konsolidaciju moći.“² Uzevši to u obzir, bilo bi iluzorno očekivati kako će priča o seksualnosti uopće, a potom i o spolnim i rodnim identitetima, te njihovim različitim manifestacijama zauzeti ikakvo, a kamoli zadovoljavajuće mjesto u udžbenicima, čak i u okviru nastavnih predmeta i jedinica gdje bi to bilo potrebno. Motivisanje učenika/ca da promišljaju vlastitu seksualnost podrazumijevalo bi u prvom redu tretiranje učenika/ca kao individua, a ne članova/ica kolektiva. Osim toga, pretpostavka je da promišljanje vlastite seksualnosti, ali i seksualnosti kao fenomena relativizuje i narušava hijerarhiju koju nameće vladajuća (u ovom slučaju nacionalistička) ideologija. Iskustvo promišljanja seksualnosti ima moć da relativizuje razlike i senzibilizuje za drugog, koji u tom slučaju prestaje biti viđen kao neprijatelj. Istraživanje *Čemu učimo djecu: Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta* pokazalo je kako su „udžbenici

1 OKVIRNI NASTAVNI PLAN I PROGRAM za devetogodišnju osnovnu školu u Federaciji Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke. Izvor: www.skolegijum.ba/.../5460f7a098838_01OkvirniNPPzadevetogodisnjuskoluuFBiH.pdf

2 cit. prema: Čemu učimo djecu: Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta, Dženana Trbić (ur.), Sarajevo, 2007.

nacionalne grupe predmeta i vjeronauke, u osnovi jednonacionalni i nenaklonjeni“, kako „konceptija udžbenika ne podržava individualizovan pristup neophodan za uključivanje posebnih grupa učenika/ca u zvanični obrazovni sistem niti ravnomjernu zastupljenost manjinskih skupina, čime se otežava njihova društvena inkluzija multikulturnom društvu“, kako „udžbenici ne podstiču razvoj kritičkog mišljenja i podržavaju dominantne predrasude i stereotipe“, te da „iako postoje varijacije, udžbenici su u prosjeku ispod optimalnog nivoa po karakteristikama bitnim za usvajanje znanja i motivaciju učenika“. ³ Uzevši to u obzir, prilikom istraživanja LGBTI tema u udžbenicima za osnovne škole odobrenih u Kantonu Sarajevo, autorice su imale na umu pretpostavku da ne zatiču baš plodno tlo za pronalazak mnoštva pozitivnih i ohrabrujućih primjera, tačnije, mjesta gdje su udžbenici validno tretirali ove teme i uopće koristili prigodne prilike da podstaknu učenike/ce na promišljanje vlastitog spolnog i rodnog identiteta, te tolerantan odnos prema različitim oblicima manifestacije tih identiteta u njihovoj okolini i društvu.

Na drugoj strani, zahtjevi savremenog društva idu u prilog uključivanju sadržaja koji podržavaju interkulturalizam, toleranciju, prihvatanje drugih i drugačijih, jednom rječju, sadržaja koji se kreću u pravcu savremenog društva. Međutim, ako se uzme u obzir sadržaj strateških dokumenata za reformu obrazovanja, donijetih 2002. godine i Okvirnog zakona o osnovnom i opštem srednjem obrazovanju usvojenom 2003. godine, moglo bi se zaključiti kako odobreni udžbenici u potpunosti poštuju navedene vrijednosti i prate tokove savremenog društva. Međutim, obrazovne politike u praktičnom smislu očigledno pokazuju jednu monolitnost i zapravo singularnost, uprkos tome što se imenuju množinom. S tim u vezi, autorice ovog istraživanja fokusirale će se u prvom redu na (ne)iskorištene mogućnosti koje su ponudili udžbenici u zadanom korpusu da otvore neke od LGBTI tema i progovore o različitim rodnim i spolnim identitetima, te na prijedloge adekvatnih intervencija na mjestima gdje je to neophodno.

O udžbenicima

U posljednjih deset godina urađeno je nekoliko kritičkih analiza udžbenika po kojima se uči u osnovnim i srednjim školama u Bosni i Hercegovini. Neke od analiza koje se bave problemima obrazovanja u BiH, a koje su bile nama dostupne su one sa stranice <http://www.osfbih.org.ba/index.php/arhiv/publikacije/obrazovanje>. Posebno važna nam je svakako bila i studija **Čemu učimo djecu: Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta**, Dženana Trbić (ur.), Sarajevo, 2007, koja je u revidiranom izdanju objavljena pod nazivom *Obrazovanje u BiH: Čemu (ne) učimo djecu?* Soldo, Trbić, Husremović, Veličković, Čelebić i Ibrahimović (ur.) objavljena ove godine u izdavaštvu Mas Media Sarajevo i Fonda otvoreno društvo BiH. Prvo istraživanje koje se specifično bavilo LGBTI temama i stoga neizostavno jeste i istraživanje pod nazivom *1+1=0 : analiza srednjoškolskih udžbenika o LGBTIQ pojmovima u Bosni i Hercegovini*, Svetlana Đurković, Sarajevo: Udruženje Q, 2010. godina. Jedno od važnih je i istraživanje urađeno na korpusu osnovnoškolskih udžbenika srpskog jezika, pod

nazivom *Kog su roda čitanke* (autora: Jelene Milinović i Srđana Puhala), koje je nastalo u produkciji Gender Centra – Centra za jednakost i ravnopravnost polova Republike Srpske. Naposljetku, treba pomenuti i analizu LGBTI sadržaja u udžbenicima za gimnazije i srednje medicinske škole, na koji se ova analiza i nastavlja, pod nazivom *O čemu šutimo kada šutimo o pravima LGBTI osoba u udžbenicima*, autorice Lamije Begagić, koja je izdata prošle godine u saradnji Fondacije CURE, Državnog tajništva Sjedinjenih Američkih Država i Sarajevskog otvorenog centra.

Kako piše u Obrazovanje u BiH: Čemu (ne) učimo djecu?:

„Prva analiza udžbenika koju su Fond otvoreno društvo BiH i proMENTE socijalna istraživanja proveli 2007. godine upravo je imala za cilj da utvrdi i definiše temeljne principe i vrijednosti koje obrazovni sistem promoviše na primjeru nacionalne grupe predmeta. Rezultati su pokazali da obrazovanje, po svojim sadržajima i strukturi, potiče segregaciju i podjelu unutar bosanskohercegovačkog društva. Utvrđeno je da udžbenici, umjesto da obezbijede znanja i vještine potrebne za život u pluralnom društvu, doprinose stvaranju antagonizama i služe kao instrument za razdvajanje učenika po etničkoj osnovi. Rezultati su također pokazali da udžbenici ne podržavaju individualiziran pristup u nastavi, kritičko mišljenje i istraživanje.“⁴

Iako se naredni pasus odnosi na grupu predmeta koja je bila šira od grupe predmeta koji su bili u našem fokusu, stavovi koji su izneseni odgovaraju i nalazima do kojih smo i mi došli tokom našeg rada, i zato ovdje navodimo čitav pasus:

„Udžbenici nacionalne grupe predmeta i vjeronauke potiču segregaciju društva jer su u svojoj osnovi jednonacionalni i ne obezbjeđuju znanje i vještine za život u multikulturnom društvu, te samim tim nisu u skladu sa zakonima iz oblasti obrazovanja i obećanjima, kao ni s principima obrazovanja za otvoreno društvo. Kao što analiza pokazuje, vladajuće ideologije kroz sadržaj udžbenika aktivno doprinose stvaranju antagonizama i daljnjoj dezintegraciji društva. Iako to nije u podjednakoj mjeri prisutno u udžbenicima rađenim prema bosanskom, hrvatskom i srpskom NPP-u, ipak ovi udžbenici, naročito maternji jezik, služe kao instrumenti za razdvajanje po nacionalnoj osnovi.“⁵

Peripetije oko udžbeničkih politika detaljno su predstavljene u tekstu *Nužda iz nehata*⁶ i mi se ovdje time nećemo baviti, ali svakako upućujemo zainteresovane čitatelje/ice na ovu studiju. Sažeti dio problema dat je na drugom mjestu u istoj knjizi, gdje na 145. i 146. strani piše:

„Odluku o odobravanju udžbenika (čitanke) donosi Koordinacija ministara (Vijeće za udžbeničku politiku) sačinjena od ministara obrazovanja šest federalnih kantona

4 OBRAZOVANJE U BiH: ČEMU (NE) UČIMO DJECU? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama, ur. Andrea Soldo, et al, 2017, 11-12. Str.

5 *Svezame, otvori se, studija slučaja*, ur. Nenad Veličković, Sarajevo, 2012, 10. str.

6 Tekst se nalazi u knjizi *Svezame, otvori se, studija slučaja*, ur. Nenad Veličković, Sarajevo, 2012, 214-226. str.

i federalnog ministra obrazovanja, na osnovu rang-liste koju pripreme uposlenici Federalnog ministarstva, sačinjene izvođenjem matematičkog zbira ocjena pet (ranije troje) recenzenata. Članovi Koordinacije nisu nužno stručni za oblast udžbeničke politike. Uposlenici Ministarstva uglavnom administriraju proces. I jedni i drugi prihvataju sud recenzenata kao stručan, neupitan, istinit i objektivan, i zbog toga u cijelom postupku odabira udžbenika ne postoji institucija supervizije. Međutim, analiza rada recenzenta, koju smo provodili u posljednje tri godine, pokazala je: a) recenzenti ne prosuđuju uvijek objektivno b) recenzenti ne ocjenjuju rukopise uvijek stručno c) recenzenti često ne argumentuju svoje ocjene primjerima. Također, ovdje izvedena analiza Radnog lista po kojem presuđuju recenzenti pokazala je da su indikatori za procjenu valjanosti rukopisa: a) nejasni (ne razjašnjavaju vlastitu terminologiju i ne upućuju na standarde, zakone, stručnu literaturu i sl.) b) uopšteni (ne odnose se na konkretne predmete) c) nepotpuni (ispušteni su neki bitni aspekti kvaliteta). Sve ovo omogućava i dozvoljava recenzentima da ocjenjuju paušalno, i da za ocjene ne navode konkretne argumente potkrijepljene primjerima iz rukopisa. Tako se otvara prostor manipulaciji i zloupotrebi cijelog postupka odabira udžbenika.“

I malo dalje u istom tekstu, problem loših udžbenika se kontekstualizira da bi se na kraju sasvim jasno poentiralo u skladu s pozitivnim pristupom obrazovnim politikama:

„Sve dok je NPP loš, autori i recenzenti zajedno, pa ni Koordinacija ministara (Vijeće za udžbeničku politiku), ne mogu učiniti mnogo. Nastavni plan biće uvijek loš onoliko koliko je Zakon o obrazovanju daleko od potreba i mogućnosti djeteta. A potrebe i mogućnosti djeteta biće u drugom planu i nebitne onoliko koliko ideologija na vlasti obrazovanje koristi kao aparat vlastitih interesa. To, međutim, ne znači da se loša praksa ne može i ne treba mijenjati, tamo gdje je prepoznata i gdje se nude bolja rješenja.“

Uzimajući u obzir da su odobreni udžbenici upravo oni koji otvoreno promovišu jedino nacionalne i patrijarhalne vrijednosti, dok sve drugo, čak i ako se u njima promakne, djeluje kao slučajno i ostaje nedovoljno ili nikako razrađeno, teško je ili gotovo nemoguće očekivati neku sistematsku promjenu. Ovakva istraživanja imaju za cilj prije svega doći do nastavnika/ca, koji/e jesu i najjača karika kada je riječ o načinu učeničke recepcije određenih, prevashodno problematičnih, udžbeničkih sadržaja, a potom i praznih mjesta na kojima se moralo progovoriti adekvatno na temu seksualnosti, spola ili roda.

Etnonacionalna, heteronormativna tematska monolitnost udžbenika prisutna je generalno i na svim nivoima, ali onu koja je nama ovdje zanimljiva i odnosi se na LGBTI tematiku prepoznala je analiza „1+1=0 : analiza srednjoškolskih udžbenika o LGBTIQ pojmovima u Bosni i Hercegovini“, Svetlana Đurković, Sarajevo: Udruženje Q, 2010. godina, otkrivši u njima „postojanje ozbiljnog nivoa kontrole i moći kroz koji se gradi i kontroliše sve što jeste i treba biti ispravno: određeni spolovi, određeni rodovi i heteroseksualna orijentacija. Istinita i validna (drugim riječima „normalna“) bića su samo ona koja su rođena kao ženske ili muške jedinke koje se zatim identificiraju i izražavaju u svojim propisanim ženskim i muškim rodovima i prakticiraju

heteroseksualno ponašanje u svrhu reprodukcije koja je biološki zacrtana i neophodna.“

Zanimljivo je istaći činjenicu da je veliko pitanje da li u velikom dijelu korpusa udžbenika na temelju kojeg je rađeno ovo istraživanje uopće važi čak i teza da su „normalna“ bića jedino muška i ženska, budući se nerijetko ženski rod potpuno izostavlja, pogotovo prilikom obraćanja učenicima/cama ili se pak o oba roda govori u stereotipnim odrednicama, a postoje primjeri gdje se ženski rod vrlo otvoreno prikazuje krajnje neukusno stereotipiziran. Takvo stanje udžbenika, gdje je jedva napravljen ikakav pomak u smislu izražavanja ravnopravnosti između muškaraca i žena u smislu jezičke korektnosti, nije nimalo obećavajuće i ne nudi mogućnost da se očekuje mnogo, ali uprkos tome, ostaje nada da će ovakva istraživanja uz visprenost nastavnika/ca i učenika/ca poboljšati sadržaj tih udžbenika u praktičnom smislu.

O spolu, rodu i seksualnosti

Odmah na početku svoje Istorije seksualnosti Michel Foucault ironično piše: „Za decu se, na primer, lepo zna da nemaju pola: razlog da im se on uskrati, razlog da im se zabrani da o njemu govore, razlog da zatvorimo oči i začepimo uši kad god se pol otkrije u dece, razlog da se nametne opšte i svesrdno ćutanje. U tome je odlika gušenja (la repression) i po tome se ono razlikuje od zabrana koje sadrži prost kazneni zakon: ono uglavnom djeluje kao osuda na iščezavanje, ali isto tako i kao zapovest da se čuti, potvrda o nepostojanju i zaključak da, sledstveno tome, i nema šta da se kaže, ni da se vidi, ni da se zna.“⁷, dodajući da se po ovoj logici kreće licemjerje naših građanskih društava. Svjedočimo da se još uvijek, upravo po logici nema šta da se kaže, ni da se vidi, ni da se zna kreće i dalje naše građansko društvo.

Iako se o potrebi i pravu na seksualno obrazovanje počelo govoriti prije više od 40 godina (1975. godine u dokumentu Svjetske zdravstvene organizacije), u osnovnim školama u BiH se vrlo svedeno, jer planovima i programima za osnovne škole gotovo nikako nije predviđeno, spominju najosnovnije činjenice o temama koje se tiču spola, roda i seksualnosti, podupirući tako sistemsko razvijanje i održavanje predrasuda i stereotipa, koji se vezuju za raznorazne društvene pojave, kao i odnose među spolovima.

Teško je ponuditi jednostavan odgovor zašto je tako, posebno ako se ima u vidu da zakon izričito kaže: “(1) Nadležne vlasti, obrazovne institucije i druge pravne osobe obezbijedit će da planovi i programi i metodologije osiguraju uspostavu obrazovnog sistema, koji će garantirati eliminaciju nastavnih programa koji sadrže stereotipnu društvenu ulogu muškarca i žene, a koji za posljedicu imaju diskriminaciju i nejednakost spolova. (2) Sadržaji, koji promoviraju jednakost spolova, sastavni su dio nastavnog programa za sve nivoe obrazovanja. (Član 11. Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini, prečišćeni tekst, Službeni glasnik BiH, br. 32/10). Još jednom svjedočimo situaciji da su nepisani zakoni snažniji od pisanih, a odgovor na pitanje zašto se o seksualnosti tako malo i tako konzervativno uči u školama, usudit **ćemo se napisati**,

nalazi se negdje u ovoj trijadi shvatanja:⁸

Nastavno osoblje koje se školovalo na fakultetima u Bosni i Hercegovini gotovo se nikako nije susretalo s temama vezanim za seksualnost tokom svog obrazovanja, niti su stekli znanja kako razgovarati s djecom o tome. S druge strane, dio prosvjetnih radnika/ca je otvoren u prenošenju vlastitih stavova o raznim društvenim pojavama na učenike/ce, dok je razvijanje kritičkog mišljenja kod mladih u drugom planu.

Oni/e koji/e promišljaju o savremenim tokovima teorija seksualnosti, mogli/e bi se složiti sa stavom da „... malo tko pokazuje interes za primarnu metu neokonzervativne seksualne politike - djecu. Iako samo oni u patološkom odnosu s vlastitom spolnošću mogu tako agilno osporavati činjenicu da su djeca seksualna bića, njihova strategija je upalila: danas sam termin “dječja seksualnost” zvuči poput ljigavog oksimorona s pedofilskim primjesama koji baca sjenku sumnje na svakoga tko ga izusti.”⁹

Treća dilema je da li seksualno obrazovanje treba da se uči kroz jedan predmet, što je onedavno slučaj (i o kojem se nadugačko vodila polemika) u Hrvatskoj, ili je bolje da se teme inkorporiraju u već postojeće nastavne predmete. Seksualni odgoj je velika tema, a za ovu priliku poslužiti ćemo se riječima Aleksandra Štulhofera i Amira Hodžića: **“Premda SE (seksualna edukacija, prim. aut.) nije magično rješenje za sve seksualne probleme mladeži - ne treba, naime, zaboraviti kako škola nije jedino mjesto seksualne socijalizacije - rasprava iz prethodnog poglavlja** je pokazala da dobro strukturirani programi seksualne edukacije smanjuju rizike seksualne aktivnosti adolescenata, a da pritom ne potiču seksualnu inicijaciju, to jest ne intenziviraju seksualne kontakte već aktivnih adolescenata.”¹⁰

Ipak da situacija nije potpuno crna, govore podatak i praksa da su neke osnovne škole, od školske 2013./2014. godine, u Kantonu Sarajevo uvrstile kao izborni predmet Zdravi životni stilovi i rade ga prema istoimenom udžbeniku (*Zdravi životni stilovi* - vodič za učenike, knjiga za peti, šesti, sedmi, osmi i deveti razred osnovne škole, Lamija Husić ... [et al.]. Sarajevo: Asocijacija XY, 2013.). U školskoj 2016./2017. predmet se izučavao u 40 škola u Kantonu Sarajevo, kako su nam rekli iz Asocijacije XY. Ako se uzme u obzir da u Kantonu Sarajevo ima 75 osnovnih škola¹¹ vidi se da je trend širenja predmeta po školama za samo tri godine zadovoljavajući.

Nije bez značaja spomenuti da je predmet prije svega uveden na inicijativu nevladine organizacije Asocijacije XY, u saradnji s Ministarstvom za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo. Naime, iz Asocijacije XY su predložili Ministarstvu da kreiraju radnu grupu koja bi definisala sve potrebne korake za razvoj novog kurikuluma i tadašnji ministar je imenovao radnu grupu koja je uradila sve potrebno. „Uvođenjem novog predmeta, Asocijacija XY i Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade KS-a su napravili korak naprijed u implementaciji Strategije Zdravlje i mladi, a u kojoj su definirana

⁸ Ovu argumentaciju je jedna od autorica ove analize objavila u tekstu <http://lgbt.ba/nema-sta-da-se-kaze-ni-da-se-vidi-ni-da-se-zna/>

⁹ Viktor Zahtila, <http://www.voxfeminae.net/cunterview/politika-drustvo/item/8471-djeca-i-seksualnost>

¹⁰ Seksualna edukacija u školi: što je s Hrvatskom?, Časopis Napredak 144(1), 2003. god. str. 40-52.

¹¹ <http://portal.skola.ba/start/%C5%A0kole/Osnovne%C5%A1kole/tabid/57/Default.aspx>

prioritetna zdravstvena pitanja važna za promociju i očuvanje zdravlja adolescenata u FBiH. U okviru predmeta “Zdravi životni stilovi”, učenici 8. i 9. razreda O. Š. Kovačići, su zajedno s nastavnicom Biologije, Aidom Smajlagić, imali priliku posjetiti prostorije Asocijacije XY, gdje su prisustvovali radionici na temu reproduktivnog zdravlja, također jednoj od oblasti koja se obrađuje u okviru ovog predmeta. “Ovaj predmet i formalno i sadržajno izlazi iz okvira svega onoga što su učenici dosad imali priliku da uče na nastavi Biologije. Primjerice, i na predmetu Biologija se obrađuje tema muških i ženskih spolnih organa, ali na dosta drugačiji način nego kroz predmet ‘Zdravi životni stilovi’. Ovdje učenici imaju priliku učiti o reproduktivnom zdravlju i spolno prenosivim bolestima, te biti otvoreni u svojim pitanjima, interesovanjima i onome što ih tišti”, pojašnjava Aida Smajlagić, ističući i važnost činjenice kako ovaj predmet nudi mogućnost da nastavnici i učenici koriste prilike i resurse za učenje i van škole.”¹²

A evo kako iz Asocijacije XY objašnjavaju problem nedostatka informacija o seksualnosti u nastavnim planovima i programima u osnovnim školama: “Nastavni planovi i programi za osnovnu i srednju školu na veoma simplifikiran i površan način tretiraju seksualnost kao temu. S obzirom da je seksualnost veoma širok pojam i obuhvata niz različitih segmenata bića možemo reći da školski kurikulumi indirektno tretiraju pitanje seksualnosti često vođeni društvenim normama povezanim sa prethodnim političkim sistemom BiH, tradicionalnim društvenim normama i religijskim uzusima. Udžbenici često negiraju ljepotu različitosti u bilo kojem smislu što negativno utiče na percepciju seksualnosti još uvijek nedovoljno formiranih ličnosti učenika/ca. Osim izbornog predmeta za osnovne škole u Kantonu Sarajevo Zdravi životni stilovi niti jedan drugi predmet ne interpretira temu seksualnosti u svim njenim pojavnostima i različitostima uvažavajući principe ljudskih prava i sloboda. Predmeti kao što su biologija ili religija, tretiraju neke segmente seksualnosti kroz nekolčinu nastavnih jedinica, ali na neutralan, distanciran i površan način, ili pak o seksualnosti govore kroz rodne norme utemeljene u religijskim načelima ili običajima. Zabrinjavajuća je činjenica da više od 90% učenika/ca osnovnih škola pohađa upravo predmet Vjeronauk gdje uče o “ispravnoj” seksualnosti, odnosima između muškaraca i žena koji često nisu u skladu sa ljudskim pravima i narušavaju disparitete. Nastava vjeronauka i biologije učestalo koristi dihotomiju dobro/loše kako bi definirala seksualna ponašanja, odnose između spolova i rodne uloge koje degradiraju ženin položaj u društvu, a takva učenja su poduprijeta sadržajima iz čitanki maternjeg jezika i manje ili više sadržajima drugih udžbenika. Posebno je zabrinjavajuće što se sve vrste slobode i njene pojavnosti u društvu neadekvatno tretiraju ili nedovoljno, ponekad i nikako, u nastavnom sadržaju predmeta Demokratija. Predmet Zdravi životni stilovi mlade uči razvijanju kritičkog mišljenja i argumentovanog obrazlaganja svojih stavova što je i budućnost svih obrazovnih sistema kojima su dostupne moderne tehnologije za prikupljanje podataka.”¹³

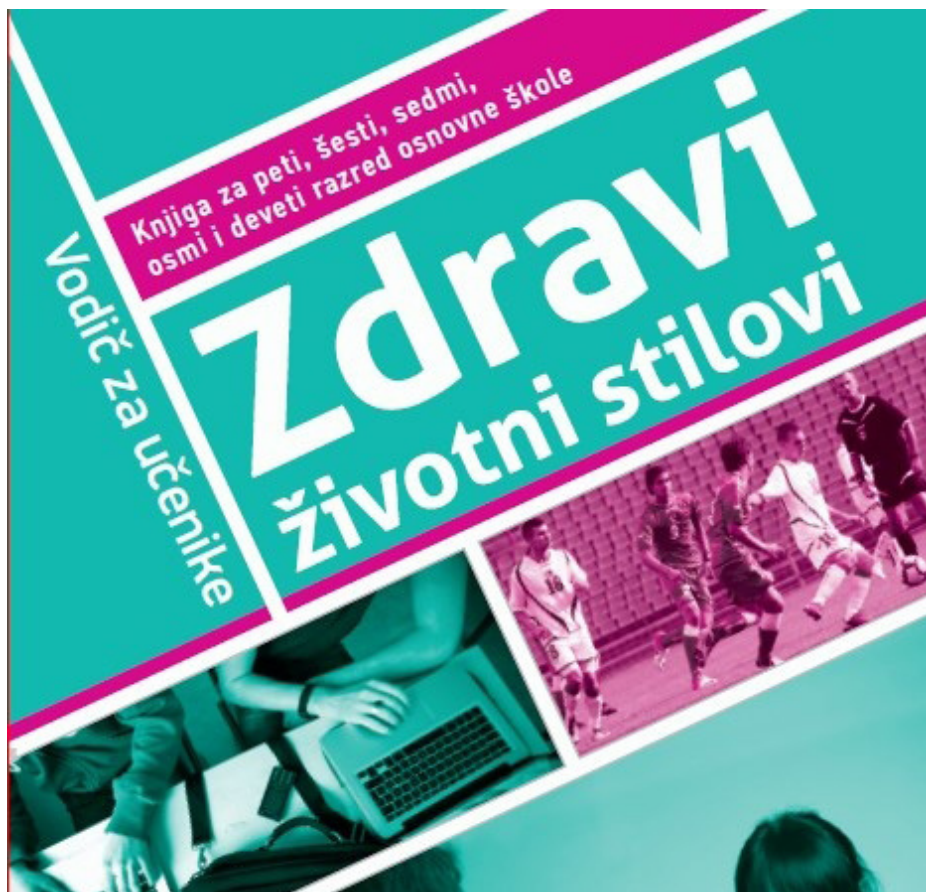
¹² Izvor: <https://www.radiosarajevo.ba/metromahala teme/zdravi-zivotni-stilovi-kako-znati-sta-je-cool-a-sta-nije/148210>

¹³ U pitanju je čitav odgovor, koji je jedna od autorica ove Analize dobila za drugi, ranije pisan tekst na stranici <http://lgbti.ba/nema-sta-da-se-kaze-ni-da-se-vidi-ni-da-se-zna/> gdje je iskoršten samo jedan, manji dio odgovora.

Nadamo se da će se predmet Zdravi životni stilovi iz Kantona Sarajevo proširiti i da će postati obavezni dio osnovnoškolskih planova i programa **širog BiH**, jer dok se u njemu detaljno obrađuju ozbiljne teme vezane za seksualnost, dotle se u Mojoj okolini, Društvu i Biologiji – generalno govoreći – o ovoj temi govori samo u kontekstu bioloških razlika između dječaka i djevojčica i to kroz spolne/reproduktivne organe, i onda se ove biološke datosti uzimaju kao osnova drugih osobina. Dakle, djevojčice uče kako da budu prave djevojčice, a dječaci uče da budu pravi dječaci. Ovi konstrukti muškosti i ženskosti u okviru seksualnosti opravdavaju svako buduće fizičko/psihičko nasilje nad onima koji nisu “pravi” dječaci/djevojčice.

2. METODOLOGIJA

U nastavku **ćemo prvo navesti** zakonski okvir i druge relevantne dokumente koji se tiču osnovnoškolskog obrazovanja u Kantonu Sarajevo, jer su oni odredili okvire u kojima se moglo kretati naše istraživanje u smislu ciljeva i zadataka, **i još preciznije – predlaganje izmjena u već postojećim sadržajima.** U skladu s ovim, dale smo i metodološke smjernice koje smo pratile u bavljenju korpusom koji je bio pred nama, ali i probleme koji su se javili tokom rada na analizi sadržaja.

Istraživanje usmjereno na temu diskriminatornog sadržaja osnovnoškolskih udžbenika (odobrenih u KS) u kontekstu prava i kulture LGBTI osoba pošlo je od strateških dokumenata za reformu obrazovanja, donijetih 2002. godine i *Okvirnog zakona o osnovnom i opštem srednjem obrazovanju* usvojenom 2003. godine, gdje je akcenat stavljen na poštivanje ljudskih prava, jednake mogućnosti za sve, i interkulturalizam. Među općim ciljevima obrazovanja u *Okvirnom zakonu* navodi se:

“c) promocija poštivanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, i priprema svake osobe za život u društvu koje poštuje principe demokratije i vladavine zakona;

d) razvijanje svijesti o pripadnosti državi Bosni i Hercegovini, vlastitom kulturnom identitetu, jeziku i tradiciji, na način primjeren civilizacijskim tekovinama, upoznaujući i uvažavajući druge i drugačije, poštujući različitosti i njegujući međusobno razumijevanje, toleranciju i solidarnost među svim ljudima, narodima i zajednicama u Bosni i Hercegovini i svijetu;

e) osiguranje jednakih mogućnosti za obrazovanje i mogućnost izbora na svim nivoima obrazovanja, bez obzira na spol, rasu, nacionalnu pripadnost, socijalno i kulturno porijeklo i status, porodični status, vjeroispovijest, psihofizičke i druge lične osobine;”¹⁴

Nadalje, u prvom od ukupno pet obećanja datih u *Poruci građanima BiH – Reforma obrazovanja* stoji: „Mi ‘ministri obrazovanja’ ćemo obezbijediti da sva djeca imaju pristup kvalitetnom obrazovanju u integrisanim multikulturnim školama, obrazovanju koje je oslobođeno političkih, vjerskih, kulturnih i drugih predrasuda i diskriminacije i koje uvažava prava sve djece”.¹⁵ Uzevši u obzir da u *Okvirnom zakonu* i reformi obrazovanja stoji kako ciljevi i nastojanja u području obrazovanja zakonodavnih i izvršnih državnih organa, pored ostalog, podrazumijevaju poštivanja ljudskih prava i sloboda, pripreme osobe za život u društvu koje poštuje principe demokratije, poštovanje i uvažavanje različitosti, njegovanje međusobnog razumijevanja i tolerancije, te jednake mogućnosti za sve bez obzira na “spol, rasu, nacionalnu pripadnost, socijalno i kulturno porijeklo i status, porodični status, vjeroispovijest, *psihofizičke i druge lične osobine* (kurziv aut.)”¹⁶, razumno bi bilo očekivati da se oni pokušaju ostvariti kroz praksu,

14 <http://www.sluzbenilist.ba/page/akt/3kgztz5k76kjin45hrL368ask=>

15 http://unze.ba/download/ects/Reforma_obrazovanja.pdf

16 <http://www.sluzbenilist.ba/page/akt/3kgztz5k76kjin45hrL368ask=>

prevashodno, posredstvom udžbenika, u kojima bi se onda vrlo lako mogli naći sadržaji koji bi na prikladan način djecu u osnovnim školama učili o postojanju različitih spolnih i rodni identiteta, o spektru seksualnih orijentacija, o ljudskim pravima i bogatoj kulturi LGBTI osoba, te ih informisali o društvenim i političkim prilikama u kojima su LGBTI osobe živjele u prošlosti u različitim kulturama, kakav je bio i kakav je danas odnos društva prema homoseksualnosti, kao i o historiji društvenog pokreta LGBTI osoba.

Pretpostavka je bila da bi se ovakvi sadržaji najprije mogli naći u udžbenicima iz predmeta kao što je Biologija, BHS jezik i književnost, Građansko obrazovanje, Obrazovanje za demokratiju i ljudska prava, Vjeronauka, Kultura religija i Etika, pa će udžbenici iz tih oblasti od prvog do devetog razreda osnovnog obrazovanja, tačnije, oni koje je za prošlu školsku godinu odobrilo Ministarstvo kulture, obrazovanja i nauke u KS¹⁷ i najzastupljeniji su u školama biti uzeti u razmatranje. Napominjemo da smo detaljnim pregledom ovog *Spiska*, izdvojile 40 različitih udžbenika koji su odobreni da se po njima radi u osnovnim školama u Federaciji BiH. U korpus udžbenika koje smo analizirale ušla je i knjiga za izborni predmet *Zdravi životni stilovi*, koji se sluša od petog do osmog razreda.

Metodološki problem koji se javio tokom mapiranja korpusa koji smo istraživale i analizirale, ali i širi problem obrazovnih politika kada je riječ o udžbenicima, jeste u prvom redu nepostojanje formalnih udžbenika iz predmeta kao što su Demokratija i ljudska prava, te Građansko obrazovanje, a u krajnjoj liniji simptomatičan je njihov izostanak, nezainteresovanost nadležnih organa da ojačaju ova područja, kao i sloboda koju u tom smislu imaju nastavnici/e da izraze svoj kreativni potencijal i uče djecu o marginalizovanim temama i grupama u društvu.

Na drugoj strani, kao jedan od problema, javljaju se i udžbenici za vjeronauku, koje ne izdaju nadležna ministarstva, već vjerske zajednice. Međutim, činjenica je da nadležna ministarstva ipak prećutno dozvoljavaju ove udžbenike, budući da ne nude alternativnu opciju, niti se bune protiv spomenute situacije, što je također znakovito i podložno za tumačenje.

Kada je riječ o korpusu udžbenika korištenih za ovo istraživanje, važno je prije svega napomenuti da, iako bi ono u načelu trebalo obuhvatati udžbenike iz ciljanih predmeta svih devet razreda osnovne škole, utvrdile smo kako ni u udžbenicima za Moju okolinu ni za BHS jezik i književnost, koji se koriste od prvog do četvrtog razreda ne postoje rasprave o seksualnosti, a pogotovo spominjanje LGBTI tema.¹⁸ To su nam potvrdile i tri učiteljice koje rade u različitim osnovnim školama u Kantonu Sarajevo, a koje smo pitale da li se u nižim razredima osnovne škole obrađuju teme vezane za različite spolne i rodne identitete, te seksualne orijentacije. U skladu s tim, autorice su fokus ovog istraživanja stavile na udžbenike od petog do devetog razreda, odobrene u Kantonu Sarajevo, i

¹⁷ http://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/2015-2016_Spisak_odobrenih_udzbenika%20-%20FMON.pdf

¹⁸ Pregledali su se sadržaji sljedećih udžbenika: Čitanka za prvi razred (Bećirbašić, Dilberović, Hajdarević), Moja okolina za prvi razred (Samira Lugavić, Mediha Pašić), Čitanka za drugi razred (Zehra Hubijar), Moja okolina za drugi razred (Vildana Mujakić, Dijana K., Žarmen K.), Čitanka za treći razred "Žubor radosti" (Zehra Hubijar), Moja okolina za treći razred (Zijad Numić), Čitanka za četvrti razred "Boja sreće" (Zehra Hubijar) Moja okolina za četvrti razred (Zinada Livnjak, Sabaheta Bijedić).

to iz oblasti BHS jezika i književnosti, Društva, Biologije, Vjeronauke i Zdravih životnih stilova. Korpus ovog istraživanja broji ukupno 40 udžbenika iz navedenih oblasti koji su se koristili u školskoj 2016./2017. godini, a većina ovih udžbenika se koristi godinama unazad.

Na temelju *Okvirnog zakona o osnovnom i opštem srednjem obrazovanju* i reforme obrazovanja, u kojima je naglasak na poštivanju ljudskih prava, toleranciji, uvažavanju različitosti u svakom obliku, jednakih mogućnosti za sve, multikulturalizmu i interkulturalizmu, ciljevi ovog istraživanja bili su sljedeći:

Istražiti da li su i uolikoj mjeri udžbenici iz pomenutih predmeta za osnovnoškolsko obrazovanje, odobreni u KS, podudarni sa zakonima i obećanjima sadržanim u navedenim dokumentima, kada je riječ o prisutnosti LGBTI tema, terminologije i sl.

Ispitati da li, kako, na koji način, u kakvim kontekstima i unutar kakve ideološke matrice se pojavljuje LGBTI tematika

Identifikovati mjesta neopravdanog izostanka LGBTI tematike, kada je kontekst dozvoljavao ili čak nametao uvođenje iste

Stvoriti podlogu za raspravu o mogućnostima uvođenja LGBTI tema u udžbenike i napraviti prijedlog izmjena ili dopuna njihovih sadržaja u skladu sa zakonima i obećanjima datim u navedenim dokumentima

Prateći ciljeve, zadaci našeg istraživanja su bili sljedeći:

Uočiti mjesta u udžbenicima u kojima se na bilo koji način uvodi LGBTI terminologija, ideje, historijat i sl.;

Identifikovati kontekst ili okruženje u udžbenicima gdje su se takvi sadržaji pojavili i izdvojiti ih;

Identifikovati i izdvojiti mjesta gdje je bilo opravdano ili očekivano da se takvi sadržaji pojave, ali se nisu pojavili;

Izdvojiti mjesta koja mogu poslužiti kao predmet rasprave ili prijedloga izmjene sadržaja;

Napraviti preporuke izmjene sadržaja, tako da budu u skladu s ciljevima i obećanjima iz gore navedenih dokumenata, odnosno, da ne diskriminišu ili vrijeđaju LGBTI osobe. Kada je riječ o metodologiji ovog rada, autorice su prije svega koristile metodu tekstualne analize sadržaja udžbenika, posredstvom koje su trebale procijeniti uolikoj mjeri su oni u skladu s općim ciljevima obrazovanja koji su definisani *Okvirnim zakonom* o osnovnom, opštem i srednjem obrazovanju i dokumentima za reformu obrazovanja. Preciznije, da li i uolikoj mjeri obrazovni i pedagoški ciljevi i nastojanja promovisanja poštovanja ljudskih prava i sloboda, demokratskog društva, tolerancije, uvažavanja različitosti i slično obuhvataju i LGBTI osobe, te u kojoj mjeri ove temeljne vrijednosti one mogu dosegnuti i uživati, prema našim obrazovnim politikama. Također, predmet

naše analize pored tekstualnih, bio je i grafički, te slikovni sadržaj udžbenika, koji može imati znakovit, pa i subverzivan karakter, što ovdje nije bio slučaj.

Nakon analize sadržaja udžbenika, uslijedila je interpretacija onih mjesta gdje se eventualno pojavila LGBTI tematika, terminologija i slično, zatim mjesta gdje je terminologija eventualno upotrebljena pogrešno, i na koncu i ona mjesta gdje je uvođenje LGBTI sadržaja neopravdano izostalo. Interpretacija sadržaja je dovela do uvida u nivo prešućivanja i diskriminisanosti LGBTI osoba u osnovnoškolskim udžbenicima, nakon čega smo mogle dati prijedloge izmjena spornih sadržaja u skladu s *Okvirnim zakonom* i dokumentima o reformi obrazovanja, a u korist obrazovanja djece o pravima i kulturi LGBTI osoba, sprječavanja predrasuda i svega što iz njih proizlazi, te veće vidljivosti LGBTI osoba i njihove prihvaćenosti u društvu.

U nastavku je spisak udžbenika koje smo analizirale:

OD PRVOG DO ČETVRTOG RAZREDA¹⁹

Čitanka za prvi razred, Bećirbašić, Dilberović, Hajdarević, SP

Moja okolina za prvi razred, Samira Lugavić, Mediha Pašić, Bosanska knjiga

Čitanka za drugi razred, Zehra Hubijar, Tugra

Moja okolina za drugi razred, Vildana Mujakić, Dijana K., Žarmen K., Vrijeme Zenica, Nam Tuzla

Čitanka za treći razred "Žubor radosti", Zehra Hubijar, Bosanska riječ, Sarajevo

Moja okolina za treći razred, Zijad Numić, Dječija knjiga, Bosanska riječ

Čitanka za četvrti razred "Boja sreće", Zehra Hubijar, Bosanska riječ

Moja okolina za četvrti razred, Zinaida Livnjak, Sabaheta Bijedić, SP

PETI RAZRED

Čitanka, Almira Hadžihrustić, Klett Sarajevo

Čitanka, Svezame, otvori se!, grupa autora/iva, Sezam Sarajevo

Čitanka, Šejla i Jasminka Šehabović

Društvo, Amira Idrizović, Bosanska riječ Sarajevo

Društvo, radna bilježnica, Amira Idrizović, Vrijeme Zenica i Nam Tuzla

Društvo, Enisa Kulašin, Bosanska knjiga Tuzla

Ja sam put, udžbenik katoličkoga vjeronauka za 5. razred osmogodišnje ili 6. razred

¹⁹

Kako je ranije bilo riječi, u ovim udžbenicima nije bilo sadržaja koje bismo analizirale, niti mjesta za naše intervencije u sadržaj.

devetogodišnje osnovne škole u BiH, Logovita

ŠESTI RAZRED

Čitanka, Zejćir Hasić, Bosanska riječ, Tuzla

Čitanka, Almira Hadžihrustić, Klett, Sarajevo, 2009.

Čitanka, Azra Verlašević i Vesna Alić, NAM Tuzla, 2010.

Biologija, Amela Begić, Jasminka Hadžihalilović, Rasima Tupkušić

Vjeronauka, Emina Grabus i Muamera Bašić, el-kalem, Sarajevo, 2009.

Pozvani na slobodu, udžbenik za katolički vjeronauk 6. razreda osnovne škole, Kršćanska sadašnjost

SEDMI RAZRED

Biologija, Amela Begić, Jasminka Hadžihalilović, Rasima Tupkušić

Biologija, Renata Roščak, Helena Valečić, Jozo Rogošić, Školska naklada Mostar (KŠC)

Čitanka, Azra Verlašević i Vesna Alić, NAM Tuzla i Vrijeme Zenica, 2010.

Čitanka, Almira Hadžihrustić, SP, Sarajevo, 2010

Naš jezik, Azra Verlašević i Vesna Alić

Čitanka, Brulić, Ibrahimović, Jurić, Malinović, Mlakić-Vuković, Rizvanbegović, Tikveša, Veličković, Sezam, Sarajevo

Vjeronauka, Šefko Sulejmanović i Safija Husić, el-kalem, Sarajevo, 2012.

Zajedno u ljubavi, udžbenik za katolički vjeronauk 7. razreda osnovne škole, Kršćanska sadašnjost

OSMI RAZRED

Čitanka, Azra Verlašević i Vesna Alić, Vrijeme Zenica i Nam Tuzla

Biologija, Amela Begić, Jasminka Halilović

Biologija, Damir Bendelja, Đurđica Culjak, Žaklin Lukša, Renata Roščak, Jozo Rogošić (KŠC)

Čitanka, Almira Hadžihrustić, SP, Sarajevo, 2010.

Bosanski jezik, Almira Hadžihrustić, SP, Sarajevo, 2011.

Čitanka, Ibrahimović, Jurić, Mlakić-Vuković, Pupić, Rizvanbegović, Tikveša i Veličković,

Sezam, Sarajevo

Vjeronauka, Emina Grabus, Muamer Neimarlija, Ahmedina Purković i Melisa Zukić, el-kalem, Sarajevo, 2013.

S Kristom u život, udžbenik za katolički vjeronauk 8. razreda osnovne škole, Kršćanska sadašnjost

DEVETI RAZRED

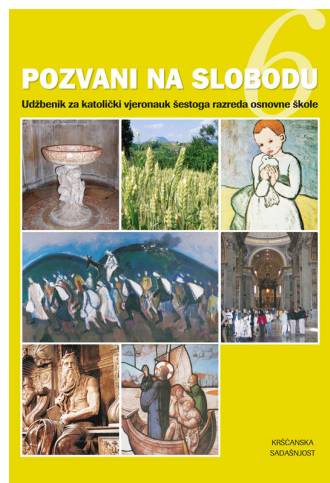
Čitanka, Azra Varlašević i Vesna Alić, Vrijeme Zenica i Nam Tuzla

Biologija, Amela Begić, Jasminka Halilović

Zdravi životni stilovi, od 5. do 9. razreda

Napominjemo kako smo, ipak, u korpus uvrstile većinu odobrenih udžbenika iz navedenih oblasti, te se na temelju ovog analiziranog uzorka mogu izvući relevantni zaključci kada je riječ o osnovnoškolskom obrazovanju u Kantonu Sarajevo.

Na drugoj strani, postoje škole poput Katoličkog školskog centra čiji se nastavni plan i program izvodi na temelju internih pravila, baš kao što se određuju i odobreni udžbenici, dakle, gotovo potpuno neovisno o Zakonu po kojem se ravnaju sve ostale škole. Navedena situacija ne pojavljuje se kao problem samo kada je riječ o ovom ili potencijalnim istraživanjima; fokus je ili bi trebao biti na svojevrsnoj strateškoj izolaciji od svih drugih škola i svih drugih pravila u jedan strogo religijski, ideološki kontekst. U vezi s tim, postavlja se pitanje kako uopće tretirati takvu školu, da li kao dio cjelokupnog sistema ili ne. Naravno, tu je i već spomenuti problem udžbenika iz vjeronauke, koje ne odobravaju nadležna ministarstva, već vjerske zajednice, te po toj logici ne bi trebali spadati u ovo istraživanje. Međutim, mi smo ih ipak uvrstile, naprosto zbog njihove važnosti za oblikovanje svijesti učenika/ca.

3. ANALIZA UDŽBENIKA I PREPORUKE S PRIJEDLOZIMA IZMJENA I DOPUNA SADRŽAJA

U analizi koja je pred vama bavile smo se sadržajima osnovnoškolskih udžbenika od 1. do 9. razreda koji se koriste u Kantonu Sarajevo u školskoj 2016./2017. godini. Napominjemo da smo pregledom udžbenika, o čemu smo ranije u ovoj analizi pisale, za niže razrede osnovne škole, ustanovile da se o seksualnosti ne govori ni na jednom mjestu, a o biološkoj razlici između spolova vrlo svedeno i bez zalaženja u biološke i kulturološke razlike. Analizirale smo sljedeće udžbenike: Čitanka, Društvo, Biologija, Vjeronauka (islamska i katolička), Zdravi životni stilovi. Analiziran je uzorak do kojeg smo mogle da dođemo (i iznosi 40 udžbenika), ali ne i svi udžbenici koji su se koristili u svim osnovnim školama u Kantonu Sarajevo. Kompletan spisak udžbenika korištenih za ovo istraživanje naveden je u drugom dijelu ove analize (Metodologija). Također, napominjemo da smo tokom rada na analizi sve vrijeme imale na umu da propisani nastavni planovi i programi predmeta daju upute nastavnicima/ama šta treba da podučavaju, zašto i kako to upravo treba podučavati, te kada treba podučavati određene sadržaje, tj. imale smo na umu primjerenost sadržaja uzrastu učenika i učenica, tako da smo se i mi, koliko smo znale, držale ovih uputa.

B/H/S jezik i književnost (Čitanke)

Tokom analiziranja sadržaja, izdvojile su se tri ključne teme oko kojih su se svi sadržaji iz udžbenika grupisali: kako se govori o **ljubavi**, kako se uči o **spolu i rodu**, te kako se predstavlja **porodica**. U čitankama je posebno zastupljena tema ljubavi, i nešto manje porodica, posebno u onima za 8. i 9. razred, u kojima ova tema predstavlja gotovo lajtmotiv, što i nije neobično, jer je ovo vrijeme kada se većina djece po prvi put *ozbiljno* zaljubi i ove ih teme i lično dotiču.

Kada je riječ o udžbenicima književnosti i jezika, ali prevashodno književnosti, moglo bi se očekivati da s obzirom na materiju kojom se bave i koja nudi otvaranje razgovora o najrazličitijim temama, prije svih drugih, realizuju u praksi klauzule i obećanja iz Okvirnog zakona o osnovnom i općem obrazovanju i strateških dokumenata za reformu obrazovanja. Međutim, konkretna analiza sadržaja čitanki i udžbenika iz jezika pokazuje mnoge nekorektnosti, propuste, stereotipnosti, mistifikacije i apstrahovanja.

Ako krenemo **čak** od samog obraćanja, primijetiti ćemo kako je u Čitanci za 6. razred, autorice Almir Hadrhrić i Čitanci za 7. razred, autorica Verlašević i Alić prisutna rodna nekorektnost, gdje se kao normativan uzima muški rod, dok se u ostalim čitankama autori i autorice obraćaju učenicima i učenicama. Ovdje se radi o

osnovama, o nečemu što se uopće ne bi trebalo dovoditi u pitanje, što se ne bi trebalo problematizovati i na čemu se ne bi trebalo zadržavati. Međutim, ovakvi primjeri već u samom startu mogu djelovati obeshrabrujuće, prvenstveno učenicama, a potom i samim istraživačicama. **Preporuka je da se u svim čitankama autori i autorice obraćaju učenicima i učenicama, tj. da koriste rodno osjetljiv jezik.**

U svim **Čitankama za 5. razred** se obrađuje priča „Nepravda“. Poslije pročitane priče, motiviše se razgovor o nepravdi s **učenicima/ama** kroz pitanje - Da li je prema tebi nekad učinjena nepravda? (Šehabović, 79. strana) i tu se otvara mogućnost da nastavnici/e porazgovaraju o zadirkivanju i potencijalnom nasilju nad nekim djetetom koje odstupa od zadatih rodni uloga za dječake i djevojčice. **Preporučujemo da se u Čitanku za 5. razred uvrsti priča Feride Duraković o djevojčici koja igra fudbal „Ana golgeter“ (knjiga: „Iste smo ljubavi ti i ja“, Ferida Duraković, Sonja Jurić i Tanja Stupar-Trifunović, Sarajevo: Save the children, 2016.)** jer na jednostavan način pokazuje netipičan rodni identitet jedne djevojčice i prilagođena je njihovom uzrastu i svakodnevnici. Ovom pričom se ohrabruju djevojčice da igraju fudbal, i još važnije – ohrabruju se djeca i odrasli da se ne dijele prema rodnim ulogama.

Velika nastavna jedinica koja se u svim čitankama obrađuje na početku jeste Usmena književnost. U većini čitanki za određeni razred pojavljuju se mahom isti ili srodni primjeri, koji većinom nude prostor za otvaranje razgovora o seksualnosti, fizičkoj privlačnosti, erotici i sličnim fenomenima, potpuno relevantnim djeci u periodu puberteta. Međutim, u dijelu interpretacije ili razgovora o konkretnim djelima, ove teme se potpuno izostavljaju.

U Čitanci za 6. razred, autora Zejčira Hasića (Bosanska riječ, Tuzla) na samom početku se navode dvije sevdalinke: „Ašikovah tri godine dana“ i „Oj, djevojko, džidžo moja“. U dijelu interpretacije, pitanja upućena učenicima/ama sugerišu interpretaciju koja u prvi plan stavlja djevočinu ljepotu i vjernost, kao i melodičnost i ritmičnost sevdalinke (str. 11 i 12). Dakle, pitanja u velikoj mjeri mistifikuju fenomen ljubavi, predstavljajući je isključivo kao emocionalni, duhovni, ali ne i fizički fenomen. Zanimljivo je, međutim, kako obje ove sevdalinke, ali i mnoge zabilježene uopće, imaju izraženu erotsku dimenziju, koja se inače vrlo rijetko spominje, a u udžbenicima nikako. U pjesmi „Ašikovah tri godine dana“, o čežnji mladića koji tri godine pod pendžerima posjećuje djevojku, stihovi „Na prozoru mreža okovana,/koju mi je pamet zanijela,/pamet nosi, draga se ponosi!//Nek ponosi, nek mi pamet nosi,/da Bog da je voda odnijela,/i u moje ruke donijela.“ jasno sugerišu kako se radi o mladićevoj želji za fizičkim kontaktom s djevojkom, dakle, o tome kako njegova ljubav prema djevojci nema isključivo emocionalnu, već i izrazitu fizičku dimenziju.

Slična je situacija i sa sevdalinkom „Oj, djevojko, džidžo moja“, koja je također ispjevana iz muške perspektive i zaključena stihovima „Oj, djevojko, džidžo moja/džidžala te majka tvoja/nadžidžanu meni dala,/sa mnom džidže potrgala!“, koji vrlo jasno skreću pažnju na erotiku, tačnije, mladićevu strast za djevojkom. Međutim, uprkos tome, autor ni u jednom pitanju ili komentaru čak ni ne sugerise ovu dimenziju sevdalinke

i na taj način ne samo da krnji interpretaciju, već izostavlja mogućnost za razgovor o seksualnosti i svim dimenzijama onoga što bi se moglo odrediti kao ljubavna čežnja, koju pjesme neminovno nude.

U okviru iste teme, Čitanka za 6. razred, autorice Almire Hadžihrustić daje pjesmu „Đul-djevojka pod đulom zaspala“, koja tematizuje djevojčinu tugu zbog ugovorenog braka. Prema tekstu pjesme, djevojku prosi mlad momak, kojeg ona voli, ali je daju za starog, kojega ne voli. Pitanjima poput „Jesu li djevojke u prošlosti same birale mladiće“ i „Uporedi život današnjih djevojaka i onih iz prošlosti“, autorica stavlja fokus na djevojčinu nezahvalnu poziciju, ugroženost, nemoć, neslobodu i nesamostalnost. Može se pretpostaviti kako je poenta uključivanja baš ove pjesme u čitanku bila da se učenici/e informišu o položaju žena u prošlosti na ovom području, ali to se moglo učiniti uključujući neku od niza drugih u kojima je žena prikazana kao aktivna, poduzetna, hrabra i odlučna da napravi korak i spasi se supružnika ili partnera kojeg joj je neko nametnuo. **Primjeri koji bi se u tom smislu mogli predložiti kao zamjena su pjesme: „Bosiok se s rosom zamjerio“ ili „Oj, Užice, mali Carigrade“.** Ove pjesme, čije su junakinje odlučne da ne budu nesretne s nekim koga ne vole, pa zbog toga ruše i društvene tabue u svakom bi slučaju mogle više koristiti učenicima/ama od uvrštene pjesme, budući da imaju potencijal otvoriti diskusiju na temu ljubavi i privlačnosti, ali i društveno prihvatljivog ponašanja, što bi omogućilo i uvođenje u razgovor i teme LGBTI osoba, njihovih egzistencija i specifičnosti, te slobode da izraze svoju seksualnost.

OJ, UŽICE, MALI CARIGRADE	BOSIOK SE S ROSOM ZAMJERIO
Oj, Užice mali Carigrade, dok bijaše, dobro nam bijaše! Kroz tebe se proći ne mogaše, od momaka i od djevojaka! Od ljepote Atlagića Magde, od jordama užičkih dama. Ja je prosim, majka mi je ne da. “Podaj majko ukrašču se sama! Ostaviću otvorena vrata, i avlinska obadva kanata! Imam brata zatvoriće vrata, imam seju, utješiće majku!”	Bosiok se s rosom zamjerio: “Medna roso, kad ćeš pasti na me?” Bosioku rosa odgovara: “Zadržah se jade gledajući, kako aga svoju kadu kara: Kazuj, kado, gdje si sinoć bila, i s kime si sanak boravila? Đuzel-kada agi odgovara: Eto sablje, evo moje glave! Ja sam bila, sanak boravila, Kod prvoga, kod sevdaha svoga, Jer me majka za nedraga dala!”

U Čitanci za 8. razred devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja, autorice Almile Hadžihrustić, na početku se također izdvaja sevdalinka, i to ona pod nazivom „Majka Fatu kroz tri gore vuče“. Za razliku od dvije prethodno spomenute, ova sevdalinka ostvarena je kao dijalog između djevojke Fate i njene majke, gdje se kao tema pojavljuje Fatin dragi. U posljednjim stihovima ona na ovaj način poentira pjesmu: „Tamnica mu moja njedra bila,/Sindžir-halke – moje b’jele ruke,/Bukagije – moje belenzuke!“. Vrlo je jasno da se Fatina ljubavna čežnja ne ostvaruje isključivo kroz emocionalnu, takoreći, platonsku dimenziju, već i kroz erotsku dimenziju, tj. fizičku, seksualnu čežnju za njenim dragim. Autorica, naravno, ni u jednom pitanju čak ne spominje ništa od toga, već fokus stavlja na emocije, ljubav, motive u pjesmi, stilske figure i slično.

Prešutkivanje i izostavljanje ovih tema, pogotovo na ovakvim mjestima gdje će svako dijete nakon pomnog čitanja shvatiti o čemu je riječ, ima za posljedicu (a možda i za cilj) zataškavanje tih tema i njihovo moguće **doživljavanje sramotnim ili nedoličnim**

kod djece, što bi moglo stvoriti kasnije teškoće prilikom emocionalnog i fizičkog vezivanja, čak i kod djece čija je seksualnost „društveno prihvaćena“, a pogotovo kod one djece koja ispoljavaju drugačije oblike seksualnih, spolnih ili rodničkih identiteta.

Naredna pjesma u istom udžbeniku, kod iste autorice, „Snijeg pade, drumi zapadoše...“ daje se kao dijalog u pismima između razdvojenog mladića i djevojke. Naime, dok on izražava čežnju za njom i moli ga da mu pošalje svoju dušu, bijele ruke i bijelo lice, ona odgovara: „Ah moj dragi, moja željo živa!“ /Što će tebi duša na pamuku, /kada njome dihati ne možeš? /Što će tebi moje b'jelo lice, /kad ga, dragi, ljubiti ne možeš? /Što će tebi ruke na čegetu, /kad te, dragi, grliti ne mogu?“. Ne samo da ova pjesma pokazuje jednu ambivalentnost ljubavi, neminovnu isprepletenost duhovne i fizičke čežnje za voljenim bićem, taj zaključak u pjesmi vrlo slobodno donosi **žena. Dakle, žena u ovoj pjesmi** mladićevo mistifikovanje ljubavi i njegovu tobožnju platonsku čežnju, svodi na jednu vrlo konkretnu dimenziju njihove fizičke udaljenosti i nemogućnosti tjelesnog kontakta s drugom osobom. A upravo činjenica da je nasta(ja)la u vremenima vrlo nepovoljnim za ženu i njeno izražavanje bilo kakvog stava, a pogotovo onih koji se vežu za tjelesnu žudnju i seksualnost, čini ovu pjesmu revolucionarnom. Međutim, autorica je izostavila problematizovati ili bar načeti bilo koje od tih pitanja i fenomena, ali se zato sjetila napomenuti učenicima/ama da ponove i zapamte kako sadržaj sevdalinki ovaploćuje „dušu bosanskog čovjeka, njegovu narav i ćud, ponos i poštenje, volju za lijepim vedrim i plemenitim“, te kako „Ljubav iskazana u sevdalinci jeste prigušena, sakrivena.“ (str. 16). Na ovaj način, autorica je zaista uspjela mistifikovati i apstrahovati ovu usmenu formu i njene sadržaje, te skrenuti u smjeru narodne i nacionalne pripadnosti jednu vrlo konkretnu temu.

Mnoga su mjesta u udžbenicima koje smo analizirale gdje su se uz samo malo kreativnosti mogla otvoriti mnoga pitanja koja bi učenike/ce mogla osloboditi da razmišljaju o vlastitoj seksualnosti slobodnije i otvorenije, te da se senzibilizuju za sve oblike seksualnih, spolnih i rodničkih identiteta, **drugačijih od njihovog. Primjerice, u Čitanci za 6. razred, autora Zejčira Hasića, navodi se fragment iz narodne pjesme „Opis ljepote djevojačke“**, na temelju kojeg autor učenici/ama zadaje da opišu ljepotu neke djevojčice-djevojke i uporede svoj opis s opisom djevojke iz pjesme. **Međutim, bilo bi mnogo zanimljivije kada bi se učenici/ama dala sloboda da opišu ljepotu dječaka ili djevojčice, pa da se onda ti opisi uporede i da se vide sličnosti i razlike.** Takav pristup bi u svakom slučaju imao više potencijala da ohrabri djecu da progovore o svojoj seksualnosti, spolnosti, rodu i slično, o ljubavi koja je možda „socijalno neprihvatljiva“.

Jedan od primjera s vrhunskim potencijalom, opet neiskorištenim, nažalost, pojavljuje se u Čitanci za 6. razred, autorice Almere Hadžihrustić, pod nazivom „Kako Peimana izmijeni oca“. Naime, narativna linija pjesme tiče se nevolje u kojoj se Peimanin nemoćni otac našao kada ga je car pozvao u vojsku, nakon čega se ona odluči zamaskirati u momka i poći u vojsku umjesto njega. U preobučenu Peimanu zaljubljuje se izvjesni Mujo, uvjeren da je ona djevojka, te je pokušava razotkriti na nekoliko načina, ali se

ona svaki put mudro dosjeti kako da ga prevari i prikaže se kao momak. Naposljetku se kao i u većini epskih narodnih pjesama njih dvoje vjenčaju. No, to je manje važno, mnogo je važnija činjenica da pjesma ima potencijal otvoriti nekoliko tema, prije svega priču o trans* identitetima, o transrodnosti te transpolnosti. **Naime, umjesto zadatka učenicima/ama da analiziraju ljepotu pjesme, što im autor udžbenika daje, bilo bi mnogo zanimljivije navesti ih recimo da razmišljaju o potencijalnim alternativnim krajevima pjesme.** To bi se čak moglo uraditi u kontekstu razumijevanja razlike između usmene i umjetničke/autorske književnosti, tako što bi se djeca navela da razmišljaju o alternativnim krajevima, da ih predlažu, a potom da se raspravlja o tome zašto u kontekstu usmene književnosti mora postojati određeni obrazac i kakav je on, a u kontekstu umjetničke/autorske književnosti ne mora itd.

Dakle, jasno je da u epskom svijetu ona nije mogla drugačije završiti, **no postavlja se pitanje razmišljanja o pjesmi u kontekstu savremenog društva. U tom smislu, pjesma nameće pitanje kako to da se Mujo zaljubio u nekoga ko je po svemu ličio na mladića, odnosno, nameće sumnju u Mujinu heteroseksualnost i mogla bi otvoriti vrlo zanimljivu diskusiju na tu temu unutar usmene književnosti, a na taj način ohrabriti učenike/ce da slobodnije i otvorenije pristupaju vlastitim, ali i tuđim seksualnim identitetima.** Isti potencijal za zanimljiv razgovor i otvaranje širokog spektra LGBTI tema, nudi i Narodna romansa „Djevojka svezala hvalisava momka“ – motiv djevojke koja se prurušava u mladića (17. str. **Čitanka za 9. razred, Azra V.**, Vesna A.) a razgovor **s učenicima/ama može biti još ozbiljniji s obzirom na njihovu dob.**

U kontekstu usmene književnosti, u čitankama se pored ostalog govori i o narodnim baladama, prije svega „Smrt Omera i Merime“ i „Hasanaginici“. U Čitanci za 8. razred, autorice Almire Hadžihrustić, navodi se kako je „opjevan tragični sukob između iskrene ljubavi i patrijarhalnih shvatanja roditelja te njihovog prava da odlučuju o sudbini svoje djece“, što ide u prilog ideji o ljubavi kao najuzvišenijem i univerzalnom osjećanju, koje nadilazi umjetne norme, standarde i obrasce. Razgovor o pjesmi i interpretacija u ovom su udžbeniku vrlo oskudni, pogotovo ako se uzme u obzir njena kompleksnost i niz tema koje otvara, ali autorica na koncu izdvaja pitanje smisla stihova „Nije blago ni srebro ni zlato, već je blago što je srcu drago.“, što nudi mogućnost za razgovor o homoseksualnoj ljubavi, budući da akcentira ljubav kao osjećanje koje se ne može na silu usmjeriti prema nekome, već je izvan naše kontrole.

Nasuprot tome, u Čitanci za 8. razred, „Svezame, otvori se“, autora Ibrahimović, Jurić, Mlakić-Vuković, Pupiće, Rizvanbegović, Tikveša i Veličković, ova pjesma se generalno vrlo temeljito obrađuje, s fokusom na različite odnose među njenim junacima/kinjama. Međutim, zanimljiva su posljednja pitanja koja se postavljaju učenicima/ima: „Da li su, i koliko, za sklapanje braka važna mišljenja roditelja. *Miješaju* li se savjetima, u najboljoj namjeri roditelji u Tvoje veze? Koliko se Tvoj izbor i Tvoja očekivanja podudaraju s njihovima? Zašto je tako?“ (str 57). Sve su ovo važna pitanja koja na individualnom planu mogu dovesti do propitivanja vlastitih izbora u odnosu na roditelje, njihovog (ne) odobravanja i slično, naročito kod djece koja izražavaju „socijalno neprihvatljive“ oblike

seksualnog ili rodnog izražavanja, a u krajnjoj liniji mogu dovesti i do konstruktivne diskusije u razredu na neke od ovih tema.

Na drugoj strani, situacija je nešto drugačija kada je riječ o obradi „Hasanaginice“ u čitankama. Naime, u Čitanki za 7. razred, autorica Verlašević i Alić, neka od pitanja vezanih za pjesmu glase ovako: „Zašto Hasanaginica nije „mogla“ posjetiti muža?; Kome bi se zamjerila da je uspjela savladati svoj **“ženski stid”**?; Šta se krije iza odluke Pintorović-bega da ponovo uda sestru: a) osveta Hasan-agi jer je ponizio Hasanagicu i Pintorović-bega i /ili b) želja Pintorović-bega da upravlja sestrinim životom; U čemu je sličnost Hasan-age i Pintorović-bega?; Naziru li se u baladi njihova osjećanja prema Hasanaginici? Šta ih sprječava da ih pokažu i/ili iskažu riječima: a) muški ponos, b) muški stid...“. **Očigledno je da ovako postavljena pitanja ne samo da uključuju stereotipne formulacije poput “ženskog stida”, “muškog stida”, “muškog ponosa”, koje znače ko zna šta, već potpuno zanemaruju socijalnu dimenziju Hasanagicine pozicije, njenu inferiornost u odnosu na muža i brata, koji se ponašaju kao njeni “vlasnici” te činjenicu da cijela njena tragedija upravo proizilazi iz toga.**

Na drugoj strani, u Čitanci za 7. razred, autorice Hadžihrustić, zadatak u vezi s „Hasanaginicom“ je sljedeći: „Pronađi stihove u kojima Hasanagicu možeš okarakterizirati kao: nježnu, strpljivu, moralnu, osjetljivu, patrijarhalnu, nesretnu, ucviljenu, neodlučnu, poslušnu ženu.“ (str. 17) Prije svega, ostaje nejasno zašto su određene navedene karakteristike podvučene: da li kako bi se sugerisao “tačan odgovor” ili pak ono na šta se treba obratiti posebna pažnja - ostaje nepoznato. Osim toga, šta bi značilo da je Hasanaginica “patrijarhalna”, nije li ona žrtva tog poretka, a ne njegova predstavnica, dakle, samo pitanje je nejasno i zbunjujuće formulirano, nedovoljno objašnjeno, baš kao i sljedeći zadatak: „Kako možeš objasniti okvire patrijarhalne sredine i tradicije? Šta uopće podrazumijevaš pod pojmom tradicija? Kako bi se osjećao Hasan-aga da ga je zatekla bolnog i nemoćnog? Je li Hasan-agi nedostajala ženina nježnost?“ (str. 17)

Pitanja su očigledno postavljena tako da iz njih postaje jasno kako autorica nije baš sigurna da li je Hasanaginica stvarna tragična junakinja ovdje ili u prvi plan ipak treba staviti ugroženost i žrtvu njenog muža. Dakle, razgovor o socijalnoj marginalizovanosti žena unutar patrijarhalnog društva i njihovog tretiranja kao ropkinja stavlja se u drugi plan, dok je u prvom patrijarhalni muškarac kojem fali nježnosti. Pitanje je kako onda uopće djecu motivisati na kritičko mišljenje, ali i očekivati uvođenje u razgovor pitanje marginalizovanih društvenih grupa danas. Ovaj se zahtjev djelimično ostvaruje samo u Čitanci za 7. razred „Svezame, otvori se“, gdje se problematizuje imenovanje Hasanaginice, tačnije, neposjedovanje vlastitog imena i individualnosti, inferiornost i nesloboda žene u doba kada je pjesma nastala, opravdanost postupaka Hasanaginčinog muža i brata itd. **Predlažemo da se „Hasanaginica“ obrađuje onako kako je to urađeno u Čitanci za 7. razred „Svezame, otvori se“.**

Nakon velike teme usmene književnosti, čijom se obradom čitanke nisu proslavile, preći ćemo na umjetničku književnost kroz koju se uvode ili mogu uvesti teme ljubavi,

bliskosti, ali i nasilja, diskriminacije, netrpeljivosti i slično. Navest ćemo, prije svega, definiciju ljubavne pjesme koja se pojavljuje u Čitanci za 6. razred, autora Zejčira Hasića, koja glasi: „Ljubavna pjesma je pjesma u kojoj je ljubav osnovni motiv: ljubav dječaka prema djevojčici – ljubav djevojčice prema dječaku, ljubav mladića prema djevojci – ljubav djevojke prema mladiću...” (str. 31). Iako je prvi dio definicije u osnovi tačan, osnovni motiv ljubavne pjesme i jeste ljubav, ali ne isključivo heteroseksualna ljubav, kako stoji u drugom dijelu definicije. Postoje i postojali/e su pjesnikinje i pjesnici, poput Sapfo ili Konstantina Kavafija, koji/e su pisali/e pjesme o homoseksualnoj ljubavi, s jedne strane, a postoje i mnoge druge vrste ljubavi, koje su također opjevane i trebale bi biti uzete u obzir. Postavlja se pitanje kako se onda zove osjećaj kada voliš osobu istog spola ili kad voliš prijatelja/icu, majku, sestru... Naravno, postoji mogućnost da je autor sve druge oblike u kojima se ljubav javlja stavio u okvir onih triju tačaka na kraju, ali bi se definicija čak i u tom slučaju morala smatrati nepreciznom.

Nadalje, u istom udžbeniku Zejčira Hasića, u vezi s „Ljubavnom pjesmom s tužnim završetkom“, Šime Ešića, postavljaju se sljedeća pitanja: „Da li se vama dogodilo da ste zaljubljeni u nekoga ko je istovremeno zaljubljen u nekoga drugog? Ili da je u vas zaljubljen neko ko se vama nije sviđao? Ispričajte “svoj slučaj.” U određenoj mjeri, iako stidljivo, ova pitanja ipak ostavljaju prostor za razgovor o zaljubljenosti u osobu istog spola i sl.

Također, u kontekstu priče I. B. Singera, „Ole i Trufa“, gdje se govori o ljubavi između dva lista, postavlja se pitanje „kolika je važna ljepota onima koji se vole?“, a ono bi se moglo produžiti na pitanje koliko su uopće važne fizičke karakteristike onima koji se vole i koliko su važne ustaljene društvene norme, obrasci i standardi koje nam danas mediji nameću, kako bi se poentirala neprikosnovena važnost ljubavi u svim oblicima i kombinacijama. U interpretaciji priče za čitanje i prikazivanje „Plava boja snijega“, Grigora Viteza, autorice Čitanke za 6. razred, Verlašević i Alić, u dijelu Interpretacija pitaju učenike/ce da li opravdavaju takvu prepreku ljubavi, kao u priči, između kraljeve kćerke Krizanteme i kraljevog pastira Kalopera. Ovo pitanje bi se moglo slobodno produžiti u to šta učenici/e misle može li, odnosno, treba li ljubav imati prepreke i kakve, da li rodne, nacionalne i slično, što u svakom slučaju nudi više potencijala za kritično i kreativno mišljenje, ali i nudi prostor slobode za izražavanje vlastitih osjećanja, identiteta i sl.

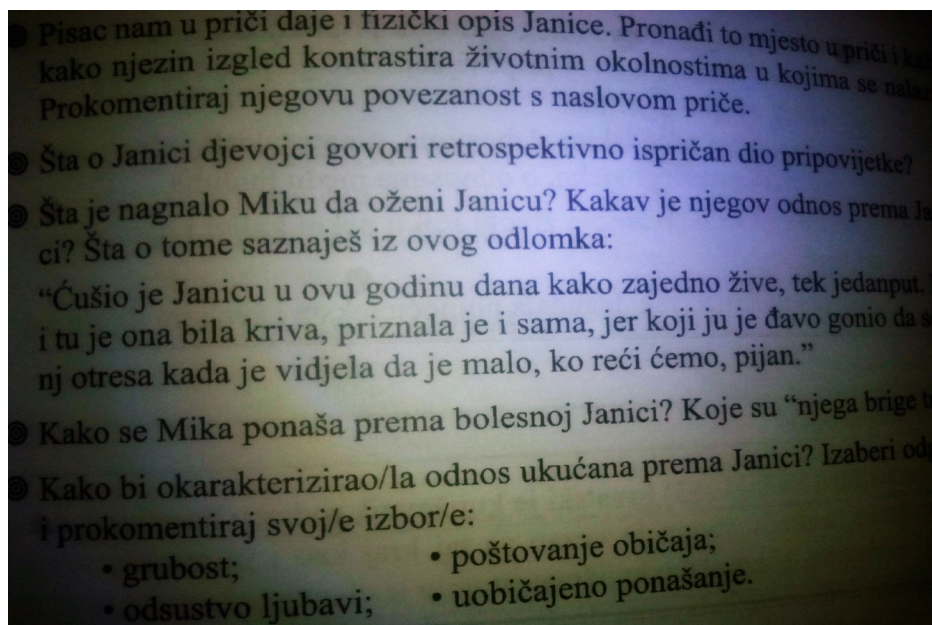
Fokus na sličnu temu stavlja se i u Čitanci za 8. razred, autorice Hadžihrustić, gdje se u kontekstu odlomka iz romana „Ruža“ postavlja pitanje: „**Šta ti misliš o donošenju ishitrenih zaključaka o ljudima na osnovu fizičkog izgleda?**“. Ovo pitanje je vrlo važno i ono bi trebalo biti akcentirano i otvoriti diskusiju u razredu, budući da su djeca u ovom dobu sklona diskriminaciji svih koji se razlikuju od većine, bilo da se razlike tiču odijevanja, ponašanja, fizičke građe i konstrukcije, interesovanja i sl. U tom smislu, zanimljiv je i primjer iz Čitanke za 6. razred, Zejčira Hasića, gdje se u vezi s romanom „Beskrajna priča“, koji govori o dječaku koji iznad svega voli čitati knjige i prepuštati se mašti i zbog toga ga ostali dječaci ismijavaju, uopće ne problematizuje njihovo

ponašanje, ali ni uzrok takvog ponašanja, sadržan očigledno u naučenosti društvene (ne)prihvatljivosti povezivanja rodni uloga i određenih oblika ponašanja.

Nadalje, postoje mnogi primjeri koji su ovaploćenje rodne nekorektnosti i stereotipije, a jedan se izdvaja i zbog motiva nasilja koje se donekle opravdava. Na primjer, u Čitanci za 8. razred, autorice Almirice Hadžihrustić i u Čitanci za 8. razred autorica Verlašević i Alić, navodi se priča „Breza“, Slavka Kolara. U slučaju prve čitanke, u vezi s pričom se postavlja pitanje: „Da li primitivna sredina pruža mogućnost za afirmaciju (postignuće) potpunijeg ljudskog života?“. Bitno je napomenuti da priča govori o fizičkom zlostavljanju žene, što pokazuje i citat: „Čušio je Janicu u ovu godinu dana kako zajedno žive, tek jedanput. Malo je tu i ona bila kriva, priznala je i sama, jer koji ju je đavo gonio da se na nj otresa, kada je vidjela da je malo, ko reći ćemo, pijan.“ U vezi s prvim udžbenikom, postavlja se pitanje šta je potpuniji život i na koga se odnosi pitanje, šta su sve slojevi značenja sintagme „potpuniji život“. Zašto se ne akcentira to da je žena žrtva ovakvih sredina i kojim se mehanizmima to može prevazići (obrazovanjem, emancipacijom, informisanjem). Dakle, potrebno je u ovakvom slučaju mnogo detaljnije obrazložiti priču i razgovarati o njoj s učenicima/ama, nastojati probuditi u njima kritičko mišljenje nizom pitanja i promišljanja s primjerima iz vlastite okoline (ili porodice).

Primjer dobre obrade ove priče stoji u Čitanci za 8. razred „Svezame, otvori se“, gdje se o „Brezi“ govori u nastavnoj jedinici pod nazivom „Zašto su muškarci jednakiji...“. Pitanje bi, doduše, bilo bolje preformulisati u „Jesu li muškarci jednakiji?“ jer bi se to ovako postavljeno moglo shvatiti kao neupitno dato. Međutim, u ovom udžbeniku se

priča problematizuje u kontekstu govora o rodnom stereotipima, primjerice u pitanjima: „Možemo li za neke osobine reći da su isključivo ženske, a neke isključivo muške? Može li i muškarac biti prevrtljiv ili je to samo ženska osobina? Smatraš li pogrđnim izraz ženska glavo? Postoji li muška glava? Zašto?“ ili u sljedećim navodima: „Je li plava boja muška ili ženska? A roza? Ko to određuje? Stereotipi su pojednostavljena, unaprijed postavljena i često iskrivljena mišljenja o pojedincu ili grupi ljudi. Tako se, na primjer, muškarci smatraju agresivnijim i bezosjećajnijim, a žene pričljivijim, nježnijim, emotivnijim. Smatraš li to istinitim ili ne?“ Nasilje je također jedan od važnih aspekata priče koji udžbenik problematizuje, i to na način da pokušava angažovati i ohrabriti učenike/ce da govore o vlastitom iskustvu i iskustvu u vlastitoj porodici, društvu i slično, na primjer: „Kako je reagovao Marko nakon Janicinog prigovora zbog pijanstva? Slažeš li se da je Marko pravi čovjek jer je Janicu udario samo jednom? Koja je bila njena krivica? Da li je bilo čija krivica opravdan razlog za udarac? Ima li muškarac pravo da udari ženu? Može li na to polagati pravo bilo ko? Voliš li Ti nekoga kazniti udarcem? A da Tebe kažnjavaju? Kako, među svim tim likovima, doživljavaš Janicu? Da li je njena nesreća, sudbina breze među bukvama, određena već samim njenim postojanjem? Različitost je, po Tvom mišljenju, hendikep ili bogatstvo?“ Finalno pitanje je izuzetno važno u kontekstu teme kojom se bavimo; osobe nekonvencionalnog seksualnog ili rodnog identiteta, ali i osobe koje su na bilo kojem drugom osnovu drugačije od ostalih, vjerovatno vrlo često, usljed različitih i ne uvijek tako lijepih iskustava, sebi postavljaju pitanje da li je njihova različitost hendikep i bogatstvo. U tom smislu se priča „Breza“, na način na koji je obrađena u ovom udžbeniku, doima kao djelo koje otvara prostor za razgovor u razredu o različitostima svih vrsta, što povećava vjerovatnoću da će se učenici/e koji/e pokazuju nekonvencionalne seksualne ili rodne identitete ohrabriti da ih slobodnije izražavaju, a oni s različitim vrstama predrasuda osvijestiti se u odnosu na druga ljudska bića.

Zbog svega naprijed izloženog, naš prijedlog je da se priča „Breza“ obavezno obrađuje ovako kako je to urađeno u čitanci „Svezame, otvori se“, ili da se umjesto ove priče uvrsti u čitanke neka priča spisateljice Lejle Kalamujić iz zbirke „Zovite me Esteban“ Sarajevo: Dobra knjiga, 2015. Predlažemo priču „Bella ciao“, jer kroz motiv sjećanja na stidljivu zaljubljenost iz djetinjstva otvara nenametljivo i sasvim suptilno priču o lezbejskoj ljubavi.

Nadalje, kada je riječ o temi nasilja, u sve tri čitanke za 6. razred koje smo obrađivale, uvodi se pjesma „Brat“, Zejčira Hasića. Pjesma glasi ovako: „Praviš se važan što si veći i što si jači./ Ko da je tvoja ulica! /Misliš da te se bojim?/ Vратићу ja to tebi. /Vidjećeš svoga boga! /Proći ćeš kraj moje kuće pa će ti moj brat pokazati.“ Lirski subjekt u pjesmi očigledno je dječak koji trpi neku vrstu nasilja od strane snažnijeg i većeg dječaka. Zbog toga dječak – lirski subjekt, koji je manji, slabiji i inferiorniji (možda i mlađi!) prijeti da će dječaku-nasilniku “pokazati” njegov brat. U Čitanci Zejčira Hasića, nasilje kao temeljna tema ove pjesme se nekako izostavlja imenovati, a pitanja se usmjeravaju ka stereotipima, npr: „Objasnite kako zamišljate izgled trojice dječaka.; Šta je to što ovu pjesmu približava običnom životu?; Jasno vidimo da su snaga i veličina važne u svijetu

dječaka. Šta je važno u svijetu djevojčica?“ Ako je snaga već važna u svijetu dječaka, nije li problem onda kada se ta snaga krene upotrebljavati u svrhe nasilja i zlostavljanja? Nadalje, pitanjima se insinuiira da je „svijetu djevojčica“ važno nešto drugo, a ne snaga, što nije i ne mora biti tačno, budući da je i za djevojčice vrlo korisno ako su sposobne odbraniti se od fizičkog napada. Dakle, umjesto da se fokus stavi na razgovor o nasilju kojeg u svakom razredu sigurno ima i koje je temeljeno na cijelom nizu razlika među učenicima/ama, u ovom se udžbeniku pjesma koristi kako bi se podržali ionako postojeći stereotipi.

Slično tome, autorica Čitanke za 6. razred, Almira Hadžihrustić, u vezi s pjesmom također zaboravlja naglasiti važnost teme nasilja i potači pitanjima raspravu među učenicima/ama, već insistira na njenoj šaljivosti, a slična je situacija i sa Čitankom za 6. razred autorica Verlašević i Alić, koje također interpretaciju vode u skladu sa stereotipima, izostavljajući da makar u dijelu „Stvaralački rad“ ponude djeci da napišu rad o vlastitom iskustvu nepravednog odnosa prema njima ili njihovog usmjerenog prema nekome drugom.

Iako na nešto drugačiji način, stereotipija je prisutna i u vezi s turskom usmenom pripovijetkom pod nazivom „Ženski jezik“, zastupljenom u udžbenicima za 7. razred, Almiri Hadžihrustić i autorici Verlašević i Alić. Sama pripovijetka, odnosno hićaja svojim sadržajem podržava i reprodukuje rodne predrasude, prevashodno stav da je **“ženski jezik” neobuzdan, te da je žena** kao takva vrlo nepouzdana biće u koje se ne može imati povjerenja. Pitanja u udžbeniku dviju autorica u vezi s hićajom glase: „Kako je čovjek iz hićaje iskušavao „ženski jezik“? U kojoj je mjeri prihvatljivo ovakvo razumijevanje „ženskog jezika“?“ i ovako postavljena sugerišu da je djelimično ipak opravdano ovakvo, stereotipno razumijevanje prirode **“ženskog jezika”**. **U tom smislu** bilo bi zanimljivo propitati postoji li nešto kao muški jezik, i u čemu je razlika između jednog i drugog, odakle uopće potiče **takva sintagma i sl., ali nijedan od ova dva udžbenika**, koja učenicima/ama nude spomenutu pripovijetku, ne nude prostor za motivisanje djece na kritičko mišljenje i kritičku raspravu na ovu temu. Slična pojava stereotipije javlja se u udžbeniku za Bosanski jezik za 8. razred, autorice Hadžihrustić, gdje se u okviru nastavne jedinice „Atributske rečenice“ daje opis čovjeka i opis djevojčice, s tim da opis djevojčice uključuje sve same stereotipne osobine: Lik djevojčice: crvene usne, kovrčava kosa, prčast nos, rumeno lice, vitko tijelo, punačke ruke (str. 94). **Preporučujemo da se atributske rečenice vježbaju na rodno neutralnim primjerima**, poput: sve postigne osoba koja je vrijedna; došlo je dijete čija je kosa kovrčava; djeca su pronašla ptičije gnijezdo koje je bilo srušeno i slično.

Nadalje, u okviru jedinice „Zarez u jednostavnoj i složenoj rečenici“, kao jedan od primjera navodi se rečenica: „One su, bez sumnje, kao i sve druge žene, one, također, žale što se nisu udale.“, koja sadrži opasnu generalizaciju, puno predrasuda i stereotipno doživljavanje žena kao osoba **čiji je** vrhunski cilj da se udaju. Još jednom, **preporučujemo da se gramatika i pravopis vježbaju na rodno neutralnim primjerima, i da se s posebnom pažnjom biraju rečenice za vježbu.**

Čitanka za 9. razred (Azra V., Vesna A.) na nekoliko mjesta gotovo da poziva na razgovor o svoj raznovrsnosti ljubavnog osjećaja. Na primjer, na 157. stranici – u jedinici Kreativni rad – treba napisati sinopsis za prvu ljubav. Nastavnik/ca bi mogla ohrabriti učenike/ce da ljubav opišu izvan binarnih pozicija. Na suptilan način, a to je svakako do vještine predavača/ice, treba djeci približiti ideju o svoj ljepoti zaljubljenosti i problematizovati dio da se samo osobe suprotnih spolova međusobno zaljubljuju. Učenici/e treba kroz školu da nauče da su zaljubljenost i ljubav dragocjena osjećanja i da moraju biti bez bioloških i drugih ograničenja. Također, i uz pjesmu „Hana“ Oskara Daviča (28. str) pruža se ista prilika razgovora o ljubavi. Zanimljivim nam se čini odabir autora za citat na 32. stranici – citat je Žana Koktoa i glasi: „Pjesniku je isto tako teško da govori o poeziji kao i biljci da govori o vrtlarstvu.“ Kako je Žan Kokto bio jedan od mnogobrojnih slavnih ljudi iz historije umjetnosti koji je bio gej muškarac, daje se prilika iskusnoj i vještoj nastavnici ili nastavniku da prokomentariše homoseksualnost, kroz primjere mnogih slavnih ljudi i da pokuša da razbije stereotipe ukoliko ih učenici/e već imaju.

Prilikom analize udžbenika književnosti i jezika, osim brojnih primjera stereotipije, generalizacije, nekorektnosti i sl., u velikoj mjeri je prisutna i opća aljkavost u pristupu pojedinim književnim djelima i njihovoj interpretaciji. Na primjer, pjesma „Čovjek je lava“, Miroslava Krleže, otvara sjajne mogućnosti za interpretaciju, ali i uključivanje učenika/ca u razgovor i iskazivanje šarolikosti, raznolikosti i možda ambivalentnosti vlastitih ličnosti, što bi ih u velikoj mjeri moglo senzibilizovati za druge, učiniti da ono što su možda vidjeli kao tuđe mane ili ih je nerviralo pogledaju drugačijim očima.

Međutim, u udžbeniku za 7. razred, autorice Hadžihrustić, ni na šta od ovih aspekata se ne skreće pažnja učenicima/ama, već su pitanja potpuno mistifikatorski i apstraktno formulisana. Slična je situacija i s Kiševićevom pjesmom „Lampa u prozoru“, u vezi s kojom su pitanja slabo orijentisana na altruizam, osjećaj empatije, toleranciju i saosjećanje prema ljudima koje žive drugačije, misle drugačije ili su u neprilici. Evo samo nekih od pitanja koje autorica postavlja u vezi s pjesmom i konstatacija, kako bismo bolje ilustrovale pristup: „Kakvo raspoloženje prevladava u ovoj pjesmi?; Izdvoji riječi kojima je naslikana tama. Jednostavnost u izboru riječi osnovna je karakteristika ove pjesme.“ itd.

Na drugoj strani, u Čitanci za 7. razred „Svezame, otvori se“, interpretacija pjesme nudi mnogo više, što je vidljivo i kroz pitanja: „Lava može značiti snagu, nezaustavljivost, opasnost, uništenje... Šta kod Krleže ona simbolizira? Za šta je čovjek stvoren, za šta sposoban? Kada se za čovjeka kaže da je zvijer? Kod pjesnika je on topla zvijer. U čemu je razlika? Da li je čovjek svojim postojanjem predodređen da stvara ili da se njime, nemoćnim, upravlja poput voštane lutke? Trideset i tri luka su pršljenovi ljudske kičme. Kakva je njihova uloga u vezi s položajem ljudskog tijela? Kakva u stavu čovjeka pred nedaćama, iskušenjima koja ga u životu čekaju? Ponekad se za čovjeka kaže da je beskičmenjak. Kakav je to čovjek, kakve ga osobine “krase”?“ Ovako postavljena pitanja ne samo da imaju potencijal motivisati djecu na kritičko mišljenje, već ih i senzibilizovati da misle o sebi, o svom životu, o svojoj svrsi, o cilju i ponašanju kojem idu

do cilja, odnosima prema drugim ljudima... Univerzalna poruka koju ova pjesma otvara i rečena interpretacija sugerije tiče se ljudske prividne snage i moći, a zapravo suštinske slabosti i prolaznosti svega što je ljudsko. Takva perspektiva u odnosu na čovjeka briše sve vanjske i nevažne razlike među ljudima i fokus stavlja na prolaznost i svakidašnju muku egzistencije, tako da **preporučujemo da se pjesma „Čovjek je lava“, Miroslava Krlež, obrađuje kako je to urađeno u Čitanci za 7. razred „Svezame, otvori se“.**

Vjeronauk

Kada je riječ o udžbenicima iz vjeronauke, mahom se već na samom njihovom početku u obraćanju može prepoznati rodna nekorektnost. U udžbeniku iz Vjeronauke za 6. razred, autorica Grabus i Bašić, obraćanje ide s „Dragi učenice“, dalje nastavlja u muškom rodu, a na kraju u potpisu umjesto Autorice (budući da su obje žene), stoji Autori. Ista situacija je i s udžbenikom iz Vjeronauke za 8. razred, u udžbeniku za 7. razred stoji drugo lice množine, a jedino se u udžbeniku za 9. razred prepoznaje u obraćanju rodna korektnost. **Preporuka je da se u svim udžbenicima vjeronauka autori i autorice obraćaju učenicima i učenicama, tj. da koriste rodno osjetljiv jezik.**

U udžbenicima „Ja sam put“, katoličke vjeronauke za 5. i 6. razred devetogodišnje osnovne škole u BiH, ni na koji način se autori/ce ne dotiču tema koje bi mogle biti povezane sa LGBTI osobama, dok se u knjigama za 7. razred (Zajedno u ljubavi) i 8. razred (S Kristom u život) homoseksualnost eksplicitno spominje kroz opoziciju s moralnošću i čistoćom, o čemu će biti detaljno riječi u nastavku.

U udžbeniku za 7. razred katoličkog vjeronauka Zajedno u ljubavi, na 56. i 57. stranici, a u okviru nastavne jedinice Dostojanstvo ljudskog tijela i bračna čistoća, iznose se brojne problematične informacije. Poznavajući duh u kojem se izučava vjeronauk, ovdje ćemo pažljivo i s poštovanjem vjerskih osjećaja iznijeti naša zapažanja, imajući na umu edukativne i pedagoške principe kao neprikosnovenu vrijednost kada je osnovnoškolsko obrazovanje djece u pitanju. Spominjanje korištenja kontracepcije kao nemoralne regulacije poroda (56. stranica) nećemo komentarisati, ma koliko dalekosežno pogubno bilo takvo shvatanje kontracepcije, budući da je to sveopće poznat i jedan od temeljnih stavova katoličkog vjeronauka.

Ipak, na istoj strani odmah zatim, slijede dva pasusa koja obiluju netačnim i davno odbačenim shvatanjima. Citat glasi: „Šesta zapovijed upozorava na opasnost od zlouprabe spolnosti i od grijeha protiv spolne čistoće. Spolnost se zloupotrebljava svojevolumnim požudnim mislima, željama, riječima i djelima u odnosu prema sebi ili drugome. Svaka neuredna želja za spolnim užitkom općenito se naziva bludnost, osobito ako se traži radi samoga sebe te se u njoj isključuje ljubav i rađanje. Najčešći grijesi bludnosti su: blud, masturbacija, pornografija, prostitucija, homoseksualnost, pedofilija i silovanje.“

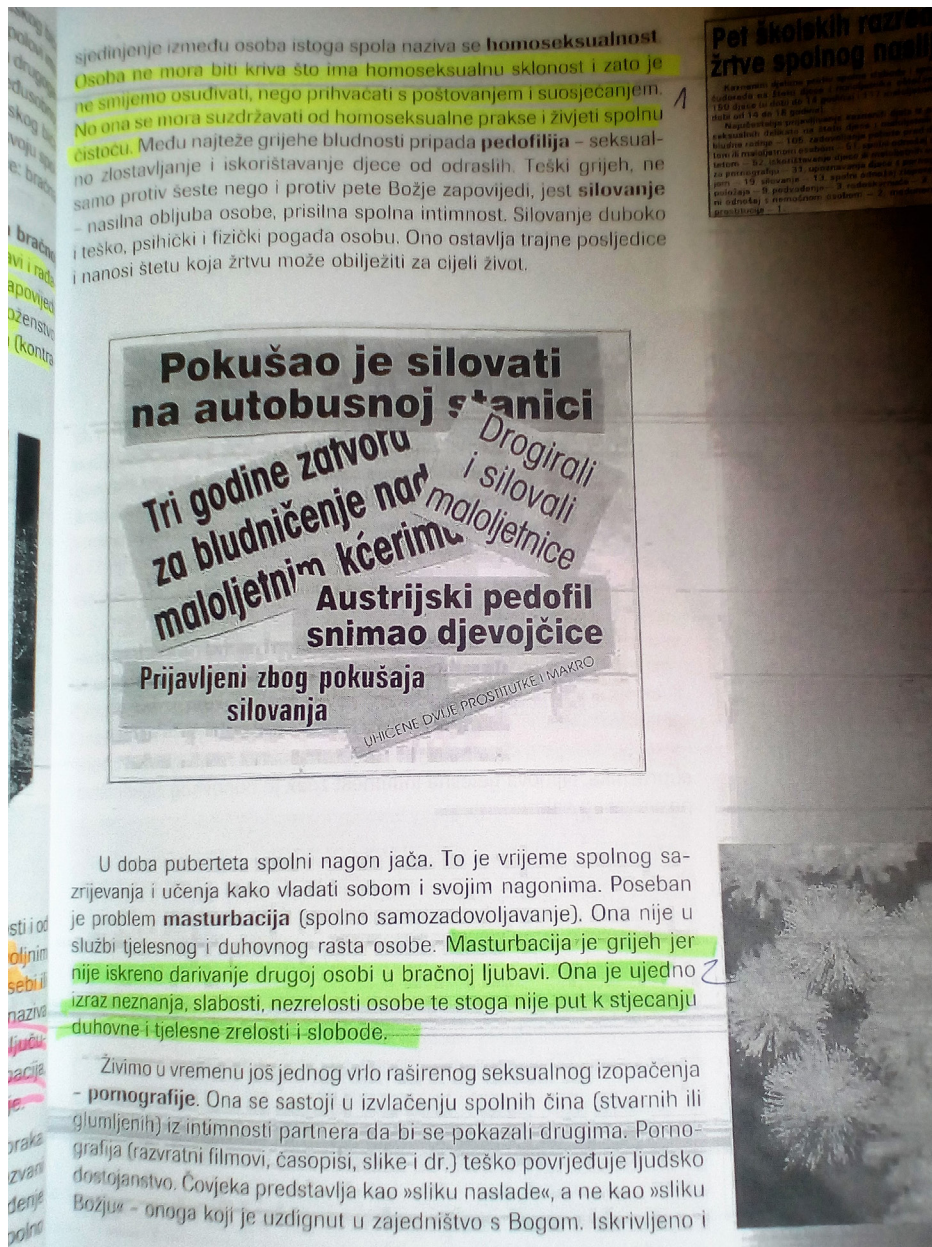

Uvažavajući katolički svjetonazor, ipak ističemo da se ovakve rečenice nikako ne smiju nalaziti u udžbenicima, iz kojih učenici/e uče, zbog netačnih i davno odbačenih navoda. Zdravstvena i psihološka struka je naučno dokazala činjenicu da je homoseksualnost samo jedan, manjinski, vid ljudske seksualnosti i da ni na koji način nije povezana sa zločinima i krivičnim djelima poput silovanja i pedofilije. **Hitno preporučujemo da se pedofilija i silovanje u ovoj rečenici označe kao teški zločini, koji se zakonom kažnjavaju, a ne kao grijesi bludnosti budući da ova sintagma relativizuje njihovu monstroznost. S druge strane, snažno preporučujemo da se homoseksualnost skloni iz ovog niza, jer se asocijativnim pravilima ovakve rečenice, u mozgu djece ona neminovno povezuje s ovim zločinima.** Ne ulazeći dublje u psihološke posljedice koje po dijete u razvoju mogu ostaviti ovakvi navodi, naše sugestije u potpunosti se zasnivaju na dokumentima Svjetske zdravstvene organizacije (1992. godina) kao i Američkog udruženja psihologa (1973. godine) koji su kroz prethodna brojna istraživanja utemeljili svoje naučne i stručne stavove o homoseksualnosti kao jednom, tipičnom, manjinskom vidu ili varijaciji ljudske seksualnosti. Također, od rada se (dakle, decenijama) ovi standardi primjenjuju u svijetu, pa i u BiH. Za učenje o varijacijama ljudske seksualnosti neophodno je koristiti tačne naučne navode i terminologiju koja neće proizvoditi pogubne predrasude, stereotipe, diskriminaciju i nasilje prema ljudima određenih manjinskih grupa.

Na 57. stranici istog udžbeniku za 7. razred katoličkog vjeronauka, homoseksualnost se objašnjava i piše sljedeće: „Spolno sjedinjenje između osoba istoga spola naziva se homoseksualnost. Osoba ne mora biti kriva što ima homoseksualne sklonosti i zato je ne smijemo osuđivati nego prihvatiti s poštovanjem i suosjećanjem. No ona se mora suzdržavati od homoseksualne prakse i živjeti spolnu čistoću.“ Iako je naizgled ova rečenica ona koja poziva na suosjećanje s LGBTI osobama, dvije stvari želimo istaknuti. **Neophodno je ispraviti, a i dalje ostati u duhu katoličkog diskursa, umjesto „osoba ne mora biti kriva što ima homoseksualne sklonosti“ – „ljudi se rađaju različitih seksualnih orijentacija.“** Krivnji nema mjesta u ovoj rečenici. Također, nastavak istog iskaza – „No ona se mora suzdržavati od homoseksualne prakse i živjeti spolnu čistoću.“ bi trebao biti promijenjen u „Bez obzira na svoju seksualnu orijentaciju, svi se moramo suzdržavati od seksualne prakse i živjeti spolnu čistoću.“

Na ovom mjestu skrećemo i pažnju na odabir novinskih članaka, tj. ilustracije koja prati ovu lekciju. Djecu u dobi od 13 godina je opasno ovako nepedagoški i senzacionalistički i, opet, kroz dalekosežno djelovanje jezika putem asocijativnog

niza, izlagati natpisima koje vidimo na slici 6.

U udžbeniku za katolički vjeronauk 8. razreda osnovne škole, S Kristom u život, nailazimo na malo svjesnija i inkluzivnija pisanja o zaljubljenosti i ljubavi (kao slobodnom izboru) i homoseksualnosti (koja ne smije biti povod za diskriminaciju). Na 16. i 17. stranici, u okviru lekcije Okrenuti se drugima, nastavlja se pisanje o spolnosti, kroz pozivanje na Sveto pismo u kojem ima mjesta samo za muško i žensko. **Ipak rečenicu „To znači da je heteroseksualnost temeljna odrednica čovjeka.“ trebalo bi preimenovati u „lako je heteroseksualnost većinska seksualna orijentacija, nije i jedina.“**

U nastavku slijedi citat: „Svjesni smo ipak činjenice da neki ljudi osjećaju privlačnost prema osobama istog spola. Medicina i psihologija pronalaze različite uzroke, do kraja neistražene, takvom ljudskom stanju. Crkvena je predaja “uvijek tvrdila da su čini homoseksualni u sebi neuredni. Protive se naravnom zakonu. Oni spolni čin zatvaraju daru života. Ne proizlaze iz prave čulstvene i spolne komplementarnosti. Ni u kojem slučaju ne mogu biti odobreni.“ (KKC 2357). “Ne biraju oni svoje homoseksualno stanje. Ono za većinu njih predstavlja kušnju zato ih treba prihvaćati s poštovanjem, suosjećanjem i obazrivošću. **Izbjegavat će se prema njima svaki znak nepravedne diskriminacije. Te su osobe pozvane da u svom životu ostvare Božju volju, i ako su kršćani da sa žrtvom Gospodinova Križa sjedine poteškoće koje mogu susresti u slijed svojega stanja” (KKC 2358).**“

Za razliku od udžbenika za 7. razred, u ovome koji se koristi u 8. razredu, primijetno je suptilno navođenje **razlike između onoga što kršćanska crkvena predaja nalaže i onoga šta savremenost, etika i ljudska prava podrazumijevaju. Isti udžbenik dalje sadrži lekcije o ljubavi, djevičanstvu i braku, i sve to kroz isključivu normu muškarca i žene, ali kako su ta učenja u skladu s pravilima katoličkog svjetonazora i bez ikakvih navođenja LGBTI osoba, smatramo da nema mjesta ulaziti u bespredmetnu raspravu zašto katolička, kao i ostale monoteističke crkve isključuju LGBTI osobe. Takva rasprava i njena argumentacija ne spadaju u zadatke i ciljeve ove analize.**

Na drugoj strani, u udžbenicima iz islamske vjeronauke od 6. do 8. razreda nigdje se ne spominje homoseksualnost, a ni seksualnost (bar ne tom rječju). U udžbeniku za 6. razred, autorica Grabus i Bašić, nastavne jedinice su mahom orijentisane alturizmu, prihvatanju drugih, rješavanju sukoba i slično, što se vidi u sljedećim primjerima, u okviru nastavne jedinice Drugi i ja zajedno: „Različitosti među narodima ne smiju biti uzrokom nepovjerenju, nerazumijevanju ili sukobima. Kako bi odnos s drugima bio što bolji, treba prihvatiti činjenicu da svaki čovjek ima svoje vrline i mahane.“ i u okviru jedinice Poštivanje i dobri odnosi: „Svaki čovjek je jedinstven i u njemu postoje dokazi mudrosti stvaranja Božijeg, te ga ne smijemo ismijavati i omalovažavati jer bismo ismijavali i omalovažavali stvaranje Božije i slično“. Prvi primjer, ako uzmemo da se ovdje odnosi i na LGBTI osobe, hipotetički jer se to nigdje ne navodi, problematičan je jer navodi da kako bi odnos s drugima bio bolji, treba prihvatiti “vrline i mahane“. U tom smislu, ako bismo uzeli da se citat odnosi i na LGBTI osobe, njihove bi se razlikovne osobine vrlo vjerovatno mogle shvatiti kao “mahane“. Drugi citat je ohrabrujući jer

poziva na prihvaćanje svih ljudi, akcentirajući to da su svi „dokazi mudrosti stvaranja Božijeg“ i samim time onemogućava izdvajanje bilo koga.

U udžbeniku iz vjeronauke za 7. razred, Šefka Sulejmanovića i Safije Husić, navodi se davno prevaziđena distinkcija „čovjek i žena“. Nadalje, u tom se udžbeniku već počinje govoriti o tjelesnim promjenama u kontekstu puberteta, prvenstveno samo o psihološkim, a potom nešto i o spolnom sazrijevanju, ali ništa konkretno. Na 24. stranici upućuje se na toleranciju među različitostima, ali opet se nigdje ne navodi seksualnost. Rodnu ravnopravnost, ako je to ovdje uopće ispravna sintagma (navodi se: muslimani i muslimanke), nalazimo tek na mjestu gdje je riječ o menstruaciji, te obrednom kupanju koje se u islamu radi po završetku menstruacije. Međutim, u nastavku ovog udžbenika dosta se govori o ljudskim pravima i međuljudskim odnosima, gdje se daju zadaci, tipa „Koga vidiš kao drugog i drugačijeg? Nacrtaj i dopuni tabelu (Od mene je drugačiji po: spolu, vjeri...)“. Zatim se među pravima djece u islamu navodi nediskriminacija na osnovu spola, a u nastavku se učenici/e pozivaju da govore o tome jesu li nekad prekršili nečije pravo ili je neko prekršio njihovo. Nadalje, na stranici 54 navodi se: „Najbolji je onaj ko koristi ljudima, a najgori je onaj koji im nanosi štetu.“, a na stranici 119 navode se ajet i hadis, koji pozivaju na dobrotu i ljubaznost prema drugima.

U udžbeniku iz vjeronauke za 8. razred (autori/ce: Emina Grabus, Muamer Neimarlija, Ahmedina Purković i Melisa Zukić), na 6. stranici navodi se priča o dvije sestre, jednoj koja je pomagala djeci bez roditelja i bila dobra i drugoj koja se voljela uređivati i na kraju postala pjevačica. Učenici/e se pozivaju da izvuku zaključke o dobrom i lošem ponašanju, a priča očigledno prikazuje zanimanje pjevačice kao nedostojno i nemoralno dobre djevojčice, pa se to pripisuje ovoj koja je prikazana kao usmjerena na sebe i na ljepotu, dok dobra djevojčica nije vodila računa o izgledu, o odjeći već je bila u potpunosti posvećena drugima. **Takvi primjeri gdje postoje samo dva oprečna spola, i to pritom nevješto realizovana da bi poslala neku korisnu poruku o lijepom ponašanju, imaju vrlo snažnu ideološku dimenziju, idu u smjeru stvaranja i reprodukovanja predrasuda i stereotipa, te ih je potrebno zamijeniti nekim drugim suptilnijim pričama i poukama.**

U Vjeronauci za 9. razred, autora/ica Grabus, Neimarlija, Purković i Zukić, u okviru jedinice „Moje sklonosti-Allahovi darovi“ daje se zadatak da učenici/e napišu sposobnosti drugova/arica iz klupe i vlastitih, u obliku pitanja: „Koje sposobnosti si primijetio/la kod druga/drukarice iz klupe? U čemu je bolji/a i koje sposobnosti još mora razvijati? Objasni kako bi ih on/ona mogao/la iskoristiti?“ Ovakav zadatak daje prostor djeci da napišu možda neke neobične sklonosti i karakteristike svojih drugova i drugarica, ali i svoje. Naprimjer, to može biti priča o tome kako neki dječaci imaju sklonosti, talente ili sposobnosti koje se obično pripisuju djevojčicama i obrnuto, što bi moglo otvoriti vrlo zanimljivu diskusiju. Nadalje, isti udžbenik nudi tabele vršnjačke procjene i samoprocjene u kojima su pitanja vezana za razna područja inteligencije, što otvara prostor da nekog koga su učenici/e doživljavali s predrasudama sad sagledaju kao vrijednu osobu s vrlinama i postanu tolerantniji/e.

Međutim, generalni problem konkretno ovog, ali i ostalih udžbenika islamske vjeronauke jeste to što se književni tekstovi koriste za dokazivanje tvrdnji ili njihovo objašnjenje. Ovdje je to u najvećoj mjeri vrlo kompleksni roman „Derviš i smrt“ iz čijeg se konteksta vade određeni dopadljivi citati i stavljaju u udžbenik kao neke poruke, bez cjelovite slike djela, ako ono kao umjetnička tvorevina uopće može služiti za dokazivanje bilo kakve teze. Pored ovog romana, koristi se i odlomak iz djela „Pjesme divljih ptica“, Enesa Karića, koji služi za objašnjenje historije islama i sl. U kontekstu govora o braku i **težnji ka suprotnom** spolu, daje se odlomak iz romana „Legenda o Ali-paši“, gdje se potencira kako je „fizički kontakt između osoba suprotnog pola samo u braku dozvoljen“.

U okviru jedinice pod nazivom Sve je stvoreno u paru, navodi se sljedeće: „Uzvišeni Allah stvorio je Adema i Havu tako da oni čine par dva spola, muškarca i ženu, koji se međusobno privlače. A to je temeljni Allahov zakon u svim bipolarnim stvarima po kom se suprotni polovi privlače, a istovrsni odbijaju. (...) Kad god čovjekovim djelovanjem dođe do bilo kakvog nesklada između vrsta, dolazi do narušavanja ravnoteže koje može dovesti do njihovog nestajanja.“ Ovaj odlomak iz udžbenika vrlo jasno govori o tome da je moguća i dozvoljena ljubav i privlačnost isključivo između suprotnih, a nikako između istih spolova. Ipak, generalni problem ovih udžbenika čak i nije u stavu poput ovog, već u neostavljanju prostora za kritičko promišljanje i tumačenje teksta svete knjige Kur’ana u vezi s ovim, ali i drugim temama. Postavlja se pitanje, dakle, kako da se ozbiljno shvati udžbenik u kojem se za dokazivanje različitih tvrdnji koriste romani, dok se sveti tekst Kur’ana na kojem je religija islam utemeljena u tom smislu zanemaruje. **Dakle, umjesto pozivanja na nacionalni identitet, bošnjačke vjerske običaje i slično, za šta su brojni primjeri u Vjeronauci za 9. razred, ne bi bilo loše uzeti u obzir konkretne ajete iz Kur’ana i pokušati ih interpretirati i kritički pročitati.** U svakom slučaju, veća bi vjerovatnoća bila da će takav kritički pristup povjerenja u učenike/ce da su sposobni čitati i tumačiti sveti tekst, osnažiti i učvrstiti njihovu vjeru, ali možda i druge informisati i senzibilizovati za nju.

Porodica je važna tema od prvog razreda osnovne škole. Kroz sve sadržaje „Ovom svetom trojstvu muškarca i žene, braka i djece, u pravilu se pridodaju i predviđene rodne uloge oca i majke, koje se pri tome ne posmatraju kao rodne uloge, već kao nešto prirodno.“²⁰ **Generalna napomena kada je riječ o reprezentaciji porodice, koja se može iščitati i kroz sadržaje koji ne tematizuju direktno porodicu, unutar udžbenika vjeronauke, ipak se temelji na rodno, klasno i društveno uvjetovanim normama koje za cilj imaju sprječavanje aktivnog učešća žena u javnom životu, smještajući ih u kuću i dajući im prvenstveno uloge njegovateljica. Smatramo da se takve reprezentacije generalno ne smiju nalaziti u školskim udžbenicima.**

20 O ČEMU ŠUTIMO KADA ŠUTIMO O PRAVIMA LGBTI OSOBA U UDŽBENICIMA, *Analiza LGBTI sadržaja u udžbenicima za gimnazije i srednje medicinske škole Kantona Sarajeva*, Lamija Begagić, Fondacija CURE, Sarajevo, 2016. str.8

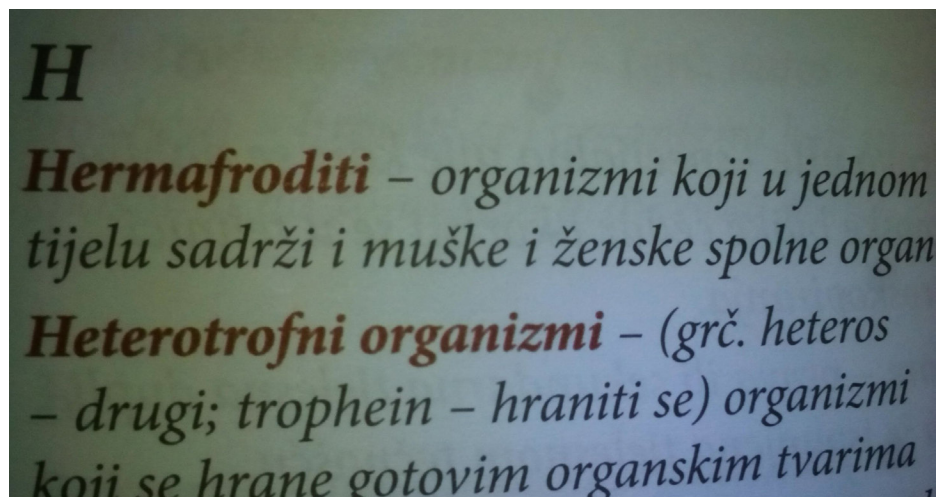

Biologija

Kroz predmet biologija o ljudskoj seksualnosti u osnovnoj školi uči se malo i to u 9. razredu. Mahom je redukovana na termine koji se tiču začeca, što svakako ne pokazuje svu složenost seksualnosti i pruža netačnu sliku učenicima/ama koji/e baš u tom periodu počinju da se zanimaju za pitanja seksualnosti. Kako smo u uvodu čitavo jedno podpoglavlje posvetile neproučavanju fenomena seksualnosti, ovdje dalje o tome neće biti riječi.

U udžbeniku za biologiju za 7. razred, u kontekstu nastavne jedinice Razmnožavanje glista, na 93. stranici, navodi se „jedan manji broj su hermafroditi“. **Preporučujemo nastavnicima/ama da iskoriste ovo mjesto i da objasne etimologiju riječi hermafrodit, što ovdje nije urađeno, te da pažljivo objasne učenicima/ama da se ovaj pojam nekada odnosio i na ljude koji se rode van binarnog sistema muškarac-žena, i da tako, makar usmeno, uvedu pojam interspolnosti, koji se odnosi na ljude koji se rode s atipičnim spolnim karakteristikama.** Ovo može biti prilika da učenici/e prvi put čuju da se ne rađaju sve bebe kao muške ili ženske. Više o interspolnosti može se naći u knjizi *Ljudska prava i interspolne osobe*. Tematska publikacija koju objavljuje Komesar za ljudska prava Vijeća Evrope, koju je Sarajevski otvoreni centar izdao 2016. godine.

Na drugoj strani, u udžbeniku iz Biologije za 8. razred, koja se koristi u KŠC-u (Biologija, Damir Bendelja, Đurđica Culjak, Žaklin Lukša, Renata Roščak, Jozo Rogošić), na 28. stranici, prilikom obrade nastavne jedinice Građa i uloga spolnih organa, nigdje se ne navode interspolne osobe, i tu se otvara mjesto da se i ovaj pojam objasni, kako smo objasnile u prethodnom slučaju u vezi s Biologijom za 7. razred. Međutim, ono što je izuzetno zabrinjavajuće u vezi s ovim udžbenikom jeste mjesto gdje se navodi sljedeće (44. stranica): „Najsigurnija je zaštita od spolno prenosivih bolesti i neželjene trudnoće

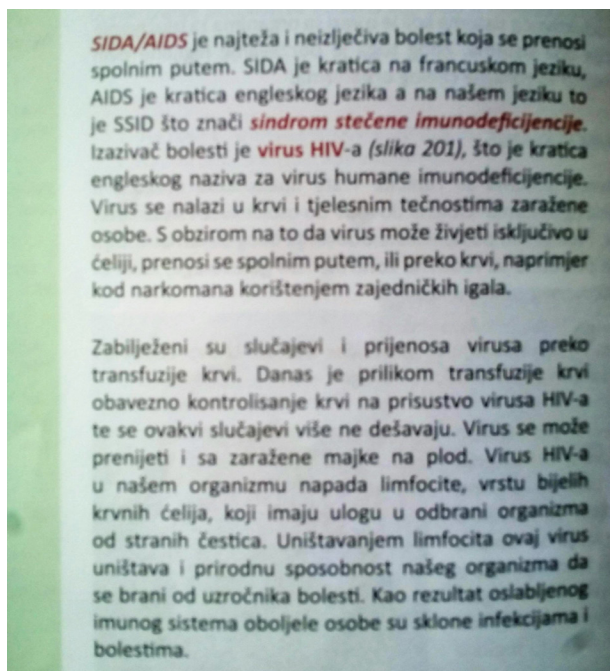

spolna apstinencija.“ Udžbenik iz biologije trebao bi ponuditi relevantne informacije učenicima/ama bez obzira na religijska i druga ideološka opredjeljenja, što u ovom slučaju znači navesti sve postojeće načine zaštite prilikom spolnog odnosa, uzimajući u obzir sve opcije i sve situacije u kojima se učenici/e mogu naći, u kojima će im te informacije zatrebati. Ovakva vrsta cenzure je šokantna, posebno jer je upućena djeci koja su u dobi kada se budi seksualna radoznalost. S druge strane, jasna je buduću da je očigledno da ovakva izjava ide u prilog ideologiji katoličke religije, tačnije zabrani korištenja kontracepcije, predbračnog spolnog odnosa i slično.

Ono što je za ovu analizu posebno važno jeste rečenica koja se u ovom udžbeniku nalazi na 42. strani i koja glasi: „Zanimanje za suprotni spol pojačava se u doba puberteta...“ . Ovo nije jedini primjer gde se spominje sintagma “suprotni spol”, a spominje se i u čitankama i u udžbenicima za vjeronauk, i **nastavnici/e bi trebali biti posebno pažljivi u kojim je prilikama koriste, budući da insistiranjem da je “jedino normalno” zaljubiti se samo u suprotni spol otvaraju čitav ambis frustracija, problema, dilema, samomržnje, povlačenja ili autodestrukcije kod onih svojih učenika/ca koji/e su možda baš u tom trenutku zaljubljeni u osobu istog spola kojeg su i oni.**

Kao pozitivan primjer navodimo i kako je u Biologiji za 9. razred (Amela Begić, Jasminka Halilović, Bosanska knjiga, Sarajevo) obrađena lekcija o AIDS-u. Bez pogrešnih informacija, bez zastarjelih činjenica i korektno, bez izdvajanja bilo koje grupe ljudi kao posebno opasne kada je prenošenje virusa u pitanju. **Preporučujemo da se u svim udžbenicima na ovakav način obrađuje lekcija o AIDS-u.**

I za kraj ovog dijela, kao vrlo jednostavan način gdje i kako nastavnici/e biologije mogu izbjeći stereotipizaciju navodimo primjer koji se nalazi u knjizi Biologija za 9. razred (Amela Begić, Jasminka Halilović, Bosanska knjiga, Sarajevo) gdje na 160. stranici, uz nastavnu jedinicu Reproductivni sistem piše: „Sekundarna spolna obilježja muškaraca su npr. snažnija miškulatura, brada, brkovi, dublji glas i dr.“ **Poželjno bi bilo izostaviti sintagmu “snažnija miškulatura” budući da znamo da nikako nije nužno da muškarci budu snažnije miškulature od žena, ako se na to uopće i misli. Sintagma je neprecizna jer nije jasno poređenje od koga snažnije.** S druge strane, oni dječaci koji nisu snažnije fizičke građe osjećat će se posramljeni što nisu, jer se snažnija postavlja za normu, pravilo, gotovo pa obavezu. Stvarnost u kojoj živimo je potpuno drugačija, i kada su u pitanju dječaci i kada su u pitanju odrasli muškarci. Nema razloga insistirati u udžbenicima da “normalan” muškarac ima *snažniju miškulaturu* i tako prouzrokovati brojne patnje onima koji je nemaju.

ZDRAVI ŽIVOTNI STILOVI

Udžbenik Zdravi životni stilovi je jedini koji spominje i seksualne orijentacije. Koliko je nama poznato, niti jedan drugi predmet, osim Vjeronauka, ne govori o različitim seksualnim orijentacijama, iako je ova tema prisutna u društvu i medijima. Nedostatak seksualnog obrazovanja samo pokazuje i ono što od ranije znamo – obrazovni sistem nove generacije ne priprema za život u skladu s trenutnom društvenom situacijom i trendovima. Sa svim ovim na umu, ovaj udžbenik smatramo izuzetno značajnim za pravilan razvoj i obrazovanje učenika/ca osnovnoškolskog uzrasta.

U samom uvodu udžbenika u 4. poglavlje, koje se bavi **očuvanjem** reproduktivnog zdravlja i rodnom pitanjima te razvijanjem pozitivnih stavova i vrijednosti piše sljedeće (67. stranica):

„Kroz prvi dio ovog poglavlja uvodimo vas u svijet „Seksualnosti“ gdje ćete pronaći informacije o tome šta je to seksualnost, kakve promjene mladi ljudi mogu očekivati kada govorimo o periodu adolescencije, zašto neke od promjena plaše mlade ljude i kako se suočiti sa strahovima i suprotstaviti im se. Na razvoj seksualnosti, ali i ponašanja, u velikoj mjeri utiče društvo. Veliki uticaj imaju rodne norme pa smo iz tog razloga u ovaj vodič uvrstili temu „Rod i rodni identitet“. (...) Mladi ljudi često odluke o svom seksualnom životu donose bez dovoljno znanja o tome kakve posljedice mogu očekivati ukoliko se budu rizično ponašali. Baš iz tog razloga smo uvrstili dva poglavlja koja pokrivaju tematske oblasti koje vas upoznaju s rizicima i posljedicama rizičnih seksualnih ponašanja.“

U nastavku donosimo nekoliko ilustracija koje pokazuju na koliko se savjestan način u ovom udžbeniku piše o temama vezanim za rodne identitete i seksualne orijentacije.

I za kraj ovog poglavlja, važno je da istaknemo da **učenje o različitim** spolnim i rodnim identitetima, te seksualnim orijentacijama, kao i o tome šta sve porodica jeste, ko sve može da čini porodicu, šta je ljubav i u koga se smijemo zaljubiti mora biti **stvar i državne politike i širih društvenih i akademskih diskusija unutar svih obrazovnih institucija**. Iako zakoni preporučuju da se stereotipni prikazi osoba u udžbenicima izbjegavaju, oni su neizostavni dio sadržaja školskih udžbenika – u kojima se piše, eksplicitno ili prikriveno, na omalovažavajući način. Glavni likovi u pričama/zadacima gotovo po pravilu imaju naša etnička imena, nisu nikad u invalidskim kolicima, nisu Romi/Romkinje. Moćni aparat preko kojeg se širi dominantna konzervativna etno-nacionalna ideologija jesu upravo udžbenici i školska lektira. Obrazovanje bi trebalo da omogući oblik socijalizacije koja ne bi bila zasnovana na proizvođenju stida, stigme, nelagode i straha od otvorenog razgovora o temama koje se direktno tiču seksualnosti. Kako god, jedno je ipak sigurno, djeci trebamo omogućiti da nauče makar osnovne koncepte i ideje koje se tiču tako široke teme kakva je seksualnost.

ZAKLJUČAK

Generalni zaključak koji proizlazi iz analize LGBTI sadržaja u udžbenicima za osnovnu školu Kantona Sarajevo jeste da takvi sadržaji u tematizovanim udžbenicima ne samo da ne postoje ili se vrlo malo i stidljivo javljaju, već i da spomenuti udžbenici proizvode i reprodukuju rodnu, spolnu, seksualnu i druge oblike stereotipije, stvarajući na taj način prije segregaciju nego toleranciju, razumijevanje, uvažavanje i slične principe što ih propisuju Okvirni zakon i strateški dokumenti za reformu obrazovanja.

Analizirani sadržaji udžbenika, prevashodno čitanki, pokazali su kako je govor o seksualnosti, čak i u njenom heteronormativnom obliku, problematičan i u skladu s tim se sistematski izbjegava. To, međutim, ne znači da sadržaja koji predstavljaju plodno tlo za uvođenje teme seksualnosti nema, naprotiv, čitanke su pune usmenih lirskih, pa i epskih pjesama koje vrlo otvoreno tematizuju ljubav i bliskost, ne samo kao duhovni, već i kao tjelesni fenomen. Uprkos tome, niti na jednom mjestu u svim analiziranim čitankama, ova se tema ni ne nagovještava, a kamoli da se o njoj otvoreno govori. Štaviše, ljubav se mistifikuje i predstavlja isključivo kao fenomen vezan za duh i emocije. Nadalje, problem tematizovanih **čitanki** nije samo u tome što izbjegavaju neke teme, već i u često vrlo površnoj obradi određenih književnih djela koja se bave vrlo važnim temama nasilja, rodne, klasne i drugih oblika neravnopravnosti i slično. Osim toga, čitanke obiluju primjerima generalizacije, ishitrenim i netačnim zaključcima, nepotpunim definicijama i sl.

Slična je situacija i u drugim tematizovanim udžbenicima, primjerice onim iz biologije ili vjeronauka. U većini udžbenika vjeronauka pojavljuju se primjeri gdje se, s jedne strane, književna djela koriste kao argumentacija tvrdnji vezanih za vjeroispovijest ili pak za nacionalnu svijest, dok se s druge strane neka djela navode bez potpisivanja autora/ica. Osim toga, pored niza primjera navođenja na toleranciju, međusobno uvažavanje i poštivanje drugog i drugačijeg koje smo u njima pronašli, postoje i oni koji u krajnjoj liniji naprave distinkciju između „prihvatljivih“ i „neprihvatljivih“ drugačijih. Na koncu, među ekstremno zabrinjavajućim primjerima sadržaja udžbenika, ističu se oni u kojima ideologija nadvlada temeljni zahtjev za relevantnim i tačnim informacijama koje bi djeca u njima morala naći. Najbolji, ali ne i jedini primjer za to jeste onaj iz udžbenika biologije uvrštenog u plan i program katoličkih osnovnih škola, gdje su informacije o oblicima kontracepcije očigledno redukovane nauštrb religijskih učenja inkorporisanih u strukturu udžbenika.

Na temelju uvida proizašlih iz ove analize, može se reći kako je njen doprinos, prije svega, u preporukama vezanim za određene udžbenike i nastavne jedinice unutar kojih bi se mogle predstaviti LGBTI teme, uprkos prilično ograničenim nastavnim planovima i programima. Pokušale smo da pronađemo što više mjesta u okviru kojih bi se mogla otvoriti pitanja seksualnosti, seksualnih orijentacija, rodni identiteta, pa i LGBTI prava, ali su autorice/i udžbenika i njihove/i recenzentice/i to propustile/i. Prilikom same

analize, kao što je u radu već naznačeno, krenule smo od strateških dokumenata za reformu obrazovanja donijetih 2002. godine i Okvirnog zakona o osnovnom i općem srednjem obrazovanju usvojenom 2003. godine, čiji je fokus na toleranciji, poštivanju ljudskih prava, jednakih mogućnosti za sve i interkulturalizmu. U tom smislu, propitale smo koliko su klauzule zakona i obećanja primjenjene u konkretnim udžbenicima, specifično, kada je riječ o uključivanju razgovora o seksualnosti, različitim rodnim i seksualnim identitetima, te uvođenju uopće LGBTI diskursa i terminologije.

Opća preporuka na kraju bi bila ta da bi sadržaji u školi trebali da potiču pozitivne promjene koje se dešavaju u bh. društvu kada je riječ o ravnopravnom položaju žena i muškaraca, a ne da promovišu društveno uslovljene rodne uloge koje stvaraju bazu za diskriminaciju, nasilje i stereotipe. Ukoliko želimo da živimo u društvu odgovornih ljudi koji baštine demokratske principe i potiču humanističke vrijednosti, neophodno je mijenjati obrazovne politike od sadašnjih koje su primarno etničkih načela u one građanske i lijevih usmjerenja. Međutim, kako je taj proces sam po sebi jako spor i uobičajno je da ovakve analize i istraživanja ne stižu na prave adrese, a i ako stignu, rijetko imaju stvarni efekat, postoji nada da će ova analiza stići u ruke nastavnika/ca koji/e su spremni/e intervenisati u nastavi u smislu uvođenja LGBTI i drugih spornih i društveno marginalizovanih tema.

5. LITERATURA

1+1=0 : analiza srednjoškolskih udžbenika o LGBTIQ pojmovima u Bosni i Hercegovini, Svetlana Đurković, Sarajevo: Udruženje Q, 2010. godina.

Čemu učimo djecu: Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta, Dženana Trbić (ur.), Sarajevo, 2007.

Damir Banović, Jasmina Čaušević, Slobodanka Dekić, Ryan Finn (2015): **ŽIVOT VAN ZADATAIH NORMI. Transrodnost u Bosni i Hercegovini**, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar - <http://soc.ba/zivot-van-zadatih-normi-transrodnost-u-bosni-i-hercegovini/>

Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, peto izdanje - http://www.who.int/substance_abuse/terminology/diagnostic/en/

Jasmina Čaušević (priredila, 2014): LGBT čitanka 3. Identiteti, aktivizam, pravo, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar - <http://soc.ba/lgbt-citanka-3-identiteti-aktivizam-pravo/>

Jasmina Čaušević, Saša Gavrić (priredili, 2012): Pojmovnik LGBT kulture., Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Fondacija Heinrich Boell, ured u BiH - <http://soc.ba/pojmovnik-lgbt-kulture/>

Kog su roda čitanke, Jelena Milanović i Srđan Puhalo, Gender Centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Republike Srpske, Banja Luka, 2007.

Ljudska prava i interspolne osobe. Tematska publikacija koju objavljuje Komesar za ljudska prava Vijeća Evrope - Prevod publikacije Human rights and intersex people. Council of Europe, first edition April 2015, second edition September 2015, www.coe.int, Sarajevo. Sarajevski otvoreni centar - <http://soc.ba/human-rights-and-intersex-people/>

Mišel Fuko, Istorija seksualnosti – volja za zanjem. Beograd: Prosveta, Erotikon, 1978.

NEMA ŠTA DA SE KAŽE, NI DA SE VIDI, NI DA SE ZNA, J. Čaušević i E. Šahić, dostupno na: <http://lgbti.ba/nema-sta-da-se-kaze-ni-da-se-vidi-ni-da-se-zna/>

O čemu šutimo kada šutimo o pravima LGBTI osoba u udžbenicima, Lamiye Begagić, Fondacija Cure, Američka ambasada u BiH i Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2016.

Obrazovanje u BiH: Čemu (ne) učimo djecu? Soldo, Trbić, Husremović, Veličković, Čelebičić i Ibrahimović (ur.) Mas Media Sarajevo i Fonda otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 2017.

OKVIRNI NASTAVNI PLAN I PROGRAM za devetogodišnju osnovnu školu u Federaciji Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke. Izvor: www.skolegijum.ba/.../5460f7a098838_01OkvirniNPPzadevetogodisnjuskoluuFBiH.pdf

Reforma obrazovanja, dopisno na: http://unze.ba/download/ects/Reforma_obrazovanja.pdf

Seksualna edukacija u školi: što je s Hrvatskom?, Časopis Napredak 144(1), 2003.

Službeni list, dostupan na <http://www.sluzbenilist.ba/page/akt/3kgztz5k76kjn45hrL368ask=>

Spisak odobrenih udžbenika, dostupan na: http://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/2015-2016_Spisak_odobrenih_udzbenika%20-%20FMON.pdf

Svezame, otvori se studija slučaja, ur. Nenad Veličković, Sarajevo, 2012.

The ICD-10 Classification of Mental and Behavioural Disorders – Clinical descriptions and diagnostic guidelines - <http://www.who.int/classifications/icd/en/bluebook.pdf>

Ustav BiH

Viktor Zahtila, <http://www.voxfeminae.net/cunterview/politika-drustvo/item/8471-djeca-i-seksualnost>

William G. Naphy (2012): Born to be gay. Historija homoseksualnosti. Sarajevo/Zagreb/Beograd: Sarajevski otvoreni centar/Domino/Queeria - <http://soc.ba/born-to-be-gay-historija-homoseksualnosti/>

Zakon o ravnopravnosti spolova BiH

Zakon o zabrani diskriminacije BiH

Ljudska prava i interpolne osobe. Tematska publikacija koju objavljuje Komesar za ljudska prava Vijeća Evrope, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2016.

O AUTORICAMA

Fatima Bilčević je rođena 1992. godine u Zenici, gdje je završila osnovnu školu i Prvu gimnaziju. Prošle godine završila je MA studij na Filozofskom fakultetu, Odsjek za komparativnu književnost i bibliotekarstvo. Piše i objavljuje književnu, filmsku i teatarsku kritiku i eseje. Dobitnica je druge nagrade za književnu kritiku na Prvom internacionalnom festivalu Bookstan.

Jasmina Čaušević je rođena 1976. godine. Diplomirala je Književnost i jezik na Filološkom fakultetu u Beogradu, a magistrirala Rodne studije na Univerzitetu u Sarajevu 2008. godine. Radila je kao nastavnica jezika i književnosti u jednoj osnovnoj i jednoj srednjoj školi osam godina. Urednica, autorica ili koautorica brojnih tekstova i publikacija. Držala obuke, radionice i predavanja vezana za kulturu, historiju i prava žena i LGBTI osoba, kao i feminističku lingvistiku.

